

**Szapolyai János Zsigmond (1556 - 1571)
erdélyi fejedelem. Kísérlet egy
pszichobiográfiai vázlat kidolgozására.**

Készítette:
J4L10Y

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3. oldal
A fejedelem és édesanyja	5. oldal
János Zsigmond uralkodása (1559-1571)	8. oldal
Valláspolitikai János Zsigmond idején	12. oldal
Kultúra János Zsigmond idején	24. oldal
Szapolyai János Zsigmond István	31. oldal
Pszichobiográfiai vázlat János Zsigmondról	34. oldal
Zárszó	38. oldal
Felhasznált irodalom	40. oldal

Bevezetés

János Zsigmond méltatlanul elfeledett államférfi, aki pusztán már megszületésével befolyásolta Magyarország sorsát. Uralma alatt nyerte el végleges formáját, a történelmünket önállóságával meghatározó Erdélyi Fejedelemség és korában egyedülálló vallási toleranciát képviselt.

Szomorú ez az elfeledettség azért is, mert már az általános iskola alsó tagozatában megismerkednek történetével a diákok, anélkül, hogy tudnák: ki a kulcsszereplője a történetnek. A tananyagban szereplő olvasmány, Buda 1541-es csellel történt török megszállásáról és a kisbabáról szól, akit a magyar főurak a szultán sátrába vittek – de hogy ez a gyermek János Zsigmond volt, arról fogalma sincs senkinek. Történelmi tudatunk egyik hiányossága, hogy arról az emberről, aki nem gátolta-támogatta (nézőpont kérdése) a reformált vallásokat és udvarában elősegítette a magyar nyelv térhódítását, az utolsó és talán egyetlen monográfia 1934-ben jelent meg. Ha az önálló Erdélyi Fejedelemséget Magyarország egységének egyik létrehozójának tekintjük, akkor János Zsigmond nélkül nem lett volna önálló, egységes Magyarország.

1526. augusztus 29. Mohács

A magyar seregek döntő vereséget szenvedtek a töröktől, II. Lajos a fiatal király, az ország vezető rétegének nagy részével, elhalálozott. Bár a török seregek elfoglalták és feldúlták Budát és az ország középső részét, Magyarország területéből „csak” a Szerémséget szállták meg és kivonultak az országból. Mária királyné Bécsbe menekült fivéréhez, hatalmi ür keletkezett.

Ketten pályáztak a trónra: Habsburg Ferdinánd, II. Lajos sógora, az 1506-os, illetve az azt megerősítő 1515-ös házassági szerződés révén nyújtotta be igényét, bízva bátyja, V. Károly német-római császár támogatásában. Itthoni támogatottsága csekély volt, ennek motivációja a török elleni védelem, ami eddig csak ígéretekben nyilvánult meg – ez Ferdinánd egész életében sem változik majd.

A másik aspiráns az erdélyi vajda, az ország legnagyobb arisztokratája és nem elhanyagolható módon az egyetlen – jelentős – érintetlen hadsereggel rendelkező Szapolyai János. Szapolyai János Szapolyai István és Hedvig tescheni hercegnő gyermeke, az uralkodó osztály jelentős része és a köznemesség többsége – az 1505-ös rákosi végzés alapján - támogatta őt, így 1526. november 11-én megkoronázták Székesfehérvárott.

Rendelkezéseivel megpróbálta rendbe szedni az ország dolgait, megpróbált kiegyezni Ferdinánddal – de sikertelenül, külpolitikailag elszigetelődött, és 1526. december 17-én Pozsonyban ellenkirállyá választották I. Ferdinándot.

Szapolyai miután már korábban sikertelenül próbált segítséget kérni Ferdinándtól és a német rendektől a török ellen, valamint felmérte, hogy a Török Birodalom nem fogja eltérni a Habsburgok magyarországi terjeszkedését, komoly döntésre szánta el magát és Hieronymus Laski követet a Portára küldte török szövetség ügyében. A kedvező válasz 1528. februárjában kelt és sikere, hogy Szapolyait független – nem adófizető – uralkodónak ismerték el.

A harcok a két király közt éveken keresztül eredménytelenül folytak. A kudarc ráébresztette a Habsburgokat a megegyezés szükségességére, míg Szapolyainál ugyanezt a török terjeszkedése és térnyerése érte el. A tárgyalásokat Fráter György pálos szerzetes vezette, a békét 1538. február 24-én írták alá Váradon: mindkét uralkodó kölcsönösen elismerte egymást és megtartotta az általa birtokolt területeket. I. János kötelezte magát, hogy halála után az országrésze a Habsburgok kezére kerül, ha pedig fia születne, a Szepességben Ferdinándtól hercegséget kapna. A békekötést egyik fél sem vette komolyan, Ferdinánd nem tudott számottevő segítséget adni a török ellen, Szapolyai János pedig úgy döntött, hogy megnősül és örökösöt ad az országnak. I. Zsigmond lengyel király (hajdani sógora) és Bona Sforza milánói hercegnő leányát, Izabellát kérte és kapta: 1539. március 2-án tartották az esküvőt Székesfehérvárott. 1540. július 7-én megszületett Budán Szapolyai János és Izabella gyermeke, aki a keresztségben a János Zsigmond István nevet kapta. A Jánost az édesapja, a Zsigmondot az anyai nagyapja, az Istvánt pedig az első szent királyunk után.

„Ezenközben megjöve Budáról az bizonyos hír, hogy királyné asszonyunknak július 7-ikén fia született légyen. Ez hírre urunk őfelsége lóra ülván, nem tekintvén veszedelmes nyavalyás voltát, kimene az városból az táborba, az hol is az hír már elterjedt vala. Vala is aznap nagy öröm városban, táborban, mert szeretik vala az népek az jámbor királyt, mü kegyelmes urunkat.”¹

I. János már betegen indult Erdélybe, ahol az állapota tovább súlyosbodott, az örömhírt követően ágynak esett és két hét szenvedés után meghalt. A király 53 évesen hunyt el, miután kinevezte gyermeke gyámjait: Petrovics Pétert, Török Bálintot és Fráter Györgyöt.

¹ Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról, Budapest, Magyar Helikon, 1977, 20.p.

A fejedelem és édesanyja

Szapolyai János halála újabb belpolitikai zűrzavart okozott, hiszen Fráter Györgyre és a gyámokra hárult az a nem könnyű feladat, hogy az elhunyt király ország részét egy csecsemő számára biztosítsák. Miután Székesfehérvárott lezajlott a temetés, Budán a rendek és a zászlósurak – az 1505-ös rákosi végzés és a király végrendeletének szellemében – János Zsigmondot II. János néven Magyarország választott királya címmel ruházták fel. A kormányzást az anyja, Izabella királyné gyakorolta, míg Petrovics a belügyekért, Török a hadügyekért, Fráter pedig a pénzügyekért felelt.² Miután a koronázás a váradi béke végrehajtásának megtagadását jelentette, Werbőczy kancellár a Portán sikerrel próbálta elérni a gyermekkirály elismerését és szükség esetén a megsegítését.

Ám I. Ferdinánd sem tétlenkedett, Magyarország átengedését kívánta és ennek okán elárulta a váradi egyezséget a Portán. Ez egy újabb török hadjáratot eredményezett, mely Buda falai alá érkezett:

„Ezért a követek a királyné elé járulva – kinek-kinek átadván az urak által küldött ajándékokat -, igen udvariasan azt kérték tőle, hogy fiacskáját küldje a császárhoz, akitől minden jót és szépet kívánhat magának és neki, Szolimán ugyanis olyan nagylelkű, hogy ő, aki valamennyi királyt nemcsak hatalomban és szerencsében, hanem kegyességben és igazságosságban is fölülmúl, a gyermeket, akit egyszer atyai jogon gyámságra és barátságra méltatott és vállalta megoltalmazását, amint az a legutóbbi győzelem is igazolja, nemcsak megtartani akarja, hanem szilárd elhatározása, hogy az ország jelentékenyebb tartományaival is gyarapítja; ezért óhajtja a királyi sarjat szemtől-szemben látni, megismerni az atyjától örökölt tulajdonságait és a csecsemőt saját kezével átadni fiainak, hogy megöleljék, s a kedvező előjelekkel megújított gyámságnak az oszmánokkal való szilárd és örökön tartó barátság talpköve megvetessék.”³

Hiába volt a magyar főurak és a királyné szorongása, nemet nem mondhattak. Augusztus 29-én – Nándorfehérvár elvesztésének 20. és Mohács 15. évfordulóján – a gyámok kíséretében a csecsemő a szultán sátrában járt, ahonnan sértetlenül távoztak, kivéve Török Bálintot, akit a törökök fogságba vetettek. A vendégeskedés alatt a török seregek a várat „látogatták meg” és „városnézés” ürügyén beszivárogyva harc nélkül elfoglalták azt.

Szulejmán pedig így rendelkezett:

² Bethlen Farkas, Erdély Története II: A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538-1571), Budapest-Kolozsvár, Enciklopédia Kiadó-Erdélyi Múzeum Egyesület, 2002, 53-54.pp.

³ Bethlen Farkas, i.m., 75.p.

„Most imár, az ti ellenségteket megveretvín, hogy az (Budát) kezemhöz titűletek vettem, az oka ez. Első az urak, ki környűled vadnak, igényetlenek önköztek, tehozád engedetlenek, és könnyűk minden állapotokban, mert eki eddig is két király között, valamely nekiek nagyobb adománt megmutatott, az előbbi hitét elhagyván, másfeliment, kit immár tetőledis ketten mielinek Ferenc Frankapán egri pispék és kalacsai érsek Príny Péterrel.

Más az, az Ferdinandos király nuha miellenünk ő maga kevés, de tuhozátok, ilyen módon ti dolgotok lívín, mint mondám, felette is nagy és erős, nem csak az önnenmaga tehetségivel, de az egész nímet imperiomnak segítségével. Kivel eddig is mívelt, a mit mívelhetett.

Te pedig asszonyállat lívén, fiad pedig még bölcsűben és dajka keziben lívén, erőtlének (vattok) mind ketten az olyan nagy ország gondviselésire, nem láttuk, hogy módotok volna az Budát és az országot megtartani, megoltalmazni, mely dolog firfinak való, nem asszonyállatnak, sem bölcsőben való gyermeknek...

(...) Továbbá, hogy azonközbe legyen miben megmarodnotok, fiadnak attam Erdélyt, Lippát, Solymost, Lugost, Karánsebest és Temesvárt mind azokkal igyetemben, kiket az fráter György és Péter Petrowyth Tiszán túl János király után birtanak.”⁴

Tehát János király fiára hagyta Erdélyt és a Tiszántúli részeket évi 10 ezer forint adó fejében. Ezzel megkezdődött az önálló Erdélyi Fejedelemség kialakulása.

Fráter György a királynét és gyermekét Lippára vitte, majd hozzáfogott az új helyzet megszervezéséhez. 1542. januárjában Marosvásárhelyen elismerték Erdély helytartójának Fráter Györgyöt, majd behívták Izabellát és fiát a tartományba, és egy 22 tagú tanácsot állítottak mellé. Statileo János erdélyi püspök halála után az udvar a gyulafehérvári palotába költözött. 1542. december 20-án a tordai országgyűlés lemondott a gyalui megállapodásról, – mely a váradi békét elevenítette volna fel - és elismerte „II. János választott magyar királyt” a tartomány urának. 1543-ban pedig elküldték az első 10 ezer forintos adót.

Az 1545-ös tordai országgyűlés megvonta I. Ferdinánd elméleti jogait - melyeket Erdélyben gyakorolhatott volna – a birtokadományozást és az igazságszolgáltatást. Kijelentették, hogy II. János király az uruk.

1547-ben a német-római császár és a török császár békét kötött, amelybe nem foglalták bele az Izabella és fia által birtokolt területeket. /Mellesleg I. Ferdinánd is a török adófizetője lett, akárcsak Erdély/. Ekkor Izabella önhatalmúlag egyezkedni kezdett a Habsburg udvarral,

⁴ 1504-1566: Memoria rerum, 70-72.pp.

melyhez később Fráter is csatlakozott, felvetvén a gyalui egyezség végrehajtását. 1549. szeptemberében (Nyír)Bátorban megkötötték az új szerződést, amely szerint Ferdinánd csapatokat küld a terület védelmére, Izabellát és fiát a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségekkel kártalanítja, a megállapodás titkos és Erdélyt továbbra is Fráter barát kormányozza majd. Kétévnyi hatalmi harc után, – mely Izabella és Fráter György között zajlott - 1551. nyarán Ferdinánd végre rászánta magát és hadat indított Erdély elfoglalására. Június 19-én II. János király nevében Izabella lemondott, ezt az országgyűlés tudomásul vette és I. Ferdinánd uralmát helyreállította.

Izabella és gyermeke, miután elhagyta Erdélyt, először Kassára érkezett, majd Varsóba ment az anyjához és a bátyjához (Zsigmond Ágost lengyel királyhoz). Hosszas huzavona után sikerült megkapnia az oppelni hercegséget, ahol csak pár hónapot töltött, mert romos volt és az évi jövedelme jóval kevesebb, mint amennyit Ferdinánd ígért. De még a beígért évi jövedelem sem lett volna elég a birtok rendbe hozására. Ezért ismét visszatért Lengyelországba, ahol bátyjától megkapta a valóban jelentős jövedelmű sambori birtokot.

A török támadások, és a belső villongások következtében 1555-re Ferdinánd tulajdonképpen elveszítette Erdélyt. Az 1556. januári tordai országgyűlés kimondta Izabella és a fia visszahívását, az 1556. március 8-án (vagy 12-én) kelt szászsebesi országgyűlési határozat János Zsigmondot elismeri Erdély urául:

„...mi esmérjük fejedelmünknek és királyunknak a mi urunk gyermekét, a János király fiát, kinek országúl hittet köteleztük vala magunkat, ki az önnön oltalom szolgája által fosztott meg római király az országtól – nem mi akaratunkból. Azért a mi urunk gyermekét – ki természet szerint való urunk, és ki az ajtón jött vala bé a birodalomba – esmérjük urunknak és királyunknak lenni. (...) Annakokáért mind a feljül megmondott okokból ez más napon a mi urunk gyermekét, a János király fiát vettük magunk fejedelemül és királyuk egyenlő akaratból, kinek az ő méltósága szerint minden hűséggel mint urunknak leszünk, vagyunk is.”⁵

A Lengyelországból hazainduló Izabella királynét és János Zsigmondot a határon az erdélyi rendek nevében az akkor még csak 23 éves somlyai Báthory István (a következő erdélyi fejedelem 1571-1586) köszöntötte beszéddel. A novemberi kolozsvári országgyűlésen a rendek János Zsigmond nagykorúságáig Izabellát ruházták fel a politikai és gazdasági hatalommal egyaránt. Gyulafehérváron királyi udvart hozott létre, a vele hazatérő Csáky Mihály – János Zsigmond egyik tanítója – megszervezi és működteti a kancelláriát. A

⁵ Magyar História, 1526-1608, Szerk.: Nagy Gábor, Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft, é.n , 198-199.pp.

királyné uralma ekkor egész Kassáig terjed. II. Henrik (1547-1559) is felajánlotta neki támogatását (mint a török szövetségese), amelyet Izabella Temesvár és Lipppa visszaszerzésére próbált felhasználni. Sikertelenül, de a francia király felajánlotta lánytestvére kezét a hercegnek, illetve öt éven át 5 ezer katona költségét. Az özvegy először támogatja az ötletet, ám mikor felmerül a kérés, hogy az immár kamasz fiát küldje Váradra, ahol katonai és politikai nevelésben részesülhet, elhalasztja a házasság kérdését. Az ok, hogy már Fráter György is megpróbálta kivonni uralma alól a fiát, illetve félt, hogy az elégedetlen főurak felhasználhatják ellene és hatalma ellen. Márpedig voltak elégedetlen főurak, ahogy azt az 1558. évi lázadás is mutatja. Bebek Ferenc, Kendy Ferenc és Kendy Antal célja a lengyelek és Izabella kirekesztése a hatalomból, illetve János Zsigmond nevelése és saját, – anyagi – céljaikra való felhasználása. Ám lelepleződtek, Kolozsvárra csalták őket és szeptember elsejének éjjelén – a királyné megbízásából – Balassa Menyhért vezetésével legyilkolták őket. De a nemesség bosszújától félve utólag hűtlenségi pert kreáltak ellenük. Izabella és Ferdinánd 1559-ben fegyverszünetet kötött, de felmerült egy béke lehetősége is, hasonló feltételekkel, mint György barát idején. Ferdinánd az Erdélyen kívüli területeket akarta, illetve a magyar királyi címről való lemondást, míg Izabella Johanna hercegnő kezét a fia számára és a trónutódlási jogot. A megegyezést megakadályozta, hogy 1559. november 15-én (szeptember 15-én Oborni Teréz és Bethlen Farkas szerint)⁶Izabella meghalt

János Zsigmond uralkodása **(1559-1571)**

János Zsigmond István nem könnyű helyzetben vette át az uralmat 19 évesen. Anyja belső embereit és tanácsosait „örökölte”: Stanislav Niezowski, Blandrata György, Csáky Mihály, Varkocs Tamás, somlyai Báthory István és Kristóf, Némethy Ferenc, Bekes Gáspár.

A következő évben Csáky Mihály kancellárt és Hagymássy Kristóf tanácsost (Huszt kapitányát) követségbe küldte Ferdinándhoz. A küldöttség megerősítéséhez nagybátyjától, a lengyel király Zsigmond Ágosttól is kért egy követet, aki a gnieznói érseket küldte Bécsbe. Miután János Zsigmond megismerte a Ferdinánd által szabott feltételeket, melyek elfogadására Izabella még hajlott, úgy döntött, hogy számára ezek nem jelentenek tárgyalási alapot. Új feltételeket szabott, melyek „...rövid kivonatban összefoglalva: hogy már a régóta

⁶ Oborni Teréz, Erdély fejedelmei, Budapest, Pannonica Kiadó, 2002, 18.p., Bethlen Farkas, Erdély története II: A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538-1571) II-V. könyv, Budapest-Kolozsvár, Enciklopédia Kiadó, Erdélyi Múzeum Egyesület 2002, 216.p.

kezdeményezett házasság hajtassék végre; hogy Ferdinánd örököseinek kihunytaival az ország János utódaira szálljon; hogy a két ország közt a Duna legyen a határ.”⁷ Istvánffy Miklós szerint a Tisza lett volna a határ, „...hogymind a kettőnek birodalmát és jószágát az Tisza választaná meg.”⁸ Ferdinánd nem fogadhatta el ezeket a feltételeket, így a küldöttség eredménytelenül távozott.

Ez alatt Jánosnak Erdélyben egyéb nehézségei támadtak, belső ellenségei egyrészt az életét fenyegették, másrészt átállásukat kellett megakadályozni. A belső, főúri lázongások, melyek Ferdinándhoz való átállással párosultak, mindennaposak voltak. Majláth Gábor árulása és a király elleni leleplezett merénylete, majd Balassa Menyhért 1561 tavaszi elpártolása óriási területet vitt át Ferdinánd táborába. A Felső-Tisza vidékén Bihar és a Máramaroson túli terület, Munkács kivételével nem maradt erdélyi fennhatóság alatt. Ugyanekkor Zay Ferenc, Ferdinánd kassai főkapitánya – aki már Balassa átcsábításában is jelentős szerepet játszott – egy újabb tervet dolgozott ki Erdély gyengítésére. Felkarolt egy krétai születésű kalandort, Joannes Basiliust-Heraklides Jakabot, aki a moldvai trónra aspirált és Ferdinánd támogatásáért cserében megígérte, hogy háborút indít János Zsigmond ellen, ha trónra kerül (de akár a török ellen is). A császár katonát és pénzt adott a kalandornak és Heraklides székely-magyar zsoldoshadsereg segítségével el is foglalja Moldva trónját és ajándékokkal kieszközölte a szultáni elismerést és jóváhagyást. Szulejmán azonban Ferdinándon kérte számon a kalandor támogatását és Balassa várainak átvételét és ugyan elfogadta a választ, de ettől kezdve újra készült az összecsapásra.

1562. elején Zay Ferenc, az elpártolt Balassa Menyhért és Báthory Miklós találkoztak és úgy döntöttek, hogy megelőzik az erdélyi támadást és elfoglalták Kovászó várát. Ez János Zsigmond malmára hajtotta a vizet, aki szintén csapatokat gyűjtött már ekkor, de így a bécsi kormányzatot tehetette felelőssé a háborúskodás megkezdéséért Szulejmán előtt. Egyben a szultán segítségét is kérte, aki utasította is a budai és a temesvári pasát „fia” megsegítésére. A „választott király” terve szerint ő vezette volna a csapatokat, de beteg lett és Kolozsmonostoron kényszerült maradni. A 6-8 ezres, kiképzetlen csapatokat Némethy Ferenc és Báthory István vezette, kezdetben sikerrel, hiszen elfoglalták Hadad várát mielőtt Zay és Balassa 4 ezer emberével odaérhetett volna. Március 4-én megérkeztek a vár alá, ám Némethy Ferenc fegyelmezetlensége miatt csatát vesztek János Zsigmond csapatai. Természetesen

⁷ Forgách Ferenc, Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt = Humanista történetírók, Szerk.: Kulcsár Péter, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 736.p.

⁸ Istvánffy Miklós, Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/2. 13-24. könyv, Budapest, Balassi Kiadó, 2003 (Történelmi források I.), 292.p.

ezek után Hadad várát is visszafoglalták a császáriak. A csatavesztés hírére – a krónikák szerint – János Zsigmond annyira kétségbeesett, hogy összeszedvén a kincseit Lengyelországba akart menekülni. Erről a felelőtlen tettéről a két Báthory testvér, István és Kristóf beszélte le, rámutatva, hogy még elég erő áll rendelkezésre a védelemre, és a török segítség is közeledik. Az 1567-ig tartó folyamatos, – váltakozó sikerű - határmenti háborúk Habsburg részről nem csak területekért, hanem Erdély létezésének – mint önálló, legitim terület – megkérdőjelezéséért is folytak. De a török támogatás ellenében és a csekély haderő miatt nem tudták győztesen befejezni a harcokat. Eközben a székelyek is lázadoztak, mert nem akartak adót fizetni. Hosszú ideig nem kellett nekik, de 1559-től a közszékelyekre, a szolgákra és zsellérekre ugyanazok – az adófizetési – szabályok vonatkoztak, mint a másik két (magyar, szász) nemzetre. Fegyveres erővel kellett levetni őket. 1562. őszén Frankfurtban Miksát római királlyá koronázták. A koronázáson a török követ is részt vett és megkötötte – a korábban Ferdinánd által kért - 8 évre szóló békét. Ez évi 30 ezer arany fizetésére kényszerítette a bécsi udvart, belefoglaltatott János Zsigmond is. Megtiltotta a felek közötti hadakozást, viszont elismerte a Balassa Menyhért, Báthory Miklós átállásával Ferdinánd kezére került földek birtoklását. Ez Erdélyt igen hátrányosan érintette. Miksa megkoronázása megerősítette a Habsburg-hatalom öröklődését a magyar trónon és egyben az ország megosztottságát is. János Zsigmond többször felajánlotta hogy egy megfelelő – bécsi udvarból származó - feleségért cserébe lemond a királyi címről, Erdély fejedelmének vagy hercegének nevezi magát, halála után Ferdinándra vagy örököseire száll minden. De 1570-ig nem sikerült megegyezni. Miksa beárulta a szultáni udvarnál az egyezkedéseket, de nem érte el célját. A szultáni udvar megbocsátását az is mutatja, hogy Szulejmán athnamét küldött János Zsigmondnak, mely szabályozta a két állam viszonyát. Megígérte, hogy mindig segíteni fogja Erdélyt és Jánost, a halála után pedig az ország szabadon választhat fejedelmet, akit akar és akit a Porta meg fog erősíteni, amennyiben továbbra is megkapja az évi adót. (ekkor 10 ezer arany).⁹ De emellett arra is felszólította, hogy csatlakozzon az az évben induló török támadáshoz. János Zsigmond 1566. június 16-án indult el Gyulafehérvárról óriási és előkelő kísérettel, 26-án érkezett Pancsovába, majd másnap Szulejmán saját gályáján négyszáz nemessel és ajándékokkal átkel a Dunán. Hatalmas pompával fogadták a zimonyi táborban, ahol a fejedelem török módon meghajtott fővel és a császári sátor felé fordulva adta meg a tiszteletet. Ünnepe miatt azonban az első találkozó június 29-én zajlott le óriási kísérettel. A

⁹ Bethlen, i.m., 268.p.

fejedelem viselete, – mely pompában próbált a szultán nyomába érni – legalább harmincévi portai adót viselt magán.

Miután átadták a szultánnak vitt szintén több évi adót kitevő ajándékrengeteget, János Zsigmond térdet hajtván, kézcsókkal köszönthette őt. Szulejmán megölelte, „szerelmes fiam”-nak nevezte és a jobbára ültette. A 74 éves szultán rövidesen meghal Szigetvárnál, de utódja II. Szelim jóindulatáról és az atyai út folytatásáról biztosította a fejedelmet, aki így a rendekkel könnyen megszavaztathatta a szokásos portai adót. Sikertelen házassági kísérlete a francia udvar irányába, illetve Szokollu Mehmed nagyvezír engesztelhetetlen gyűlölete (ennek oka egy visszaautasított vacsorameghívás a zimonyi táborban) és áskálódásai a török Portán, a Béccsel való megegyezés irányába terelték. János Zsigmond és Habsburg Miksa követte 1570. augusztus 16-án megkötötték a speyeri kiegyezést:

„(...) a fenséges fejedelem lemond „Magyarország stb. választott királya” címéről és ezzel kapcsolatos minden igényéről...e címet használva... a keresztény világban: Fenséges János fejedelem úr, a néhai felséges János királynak, Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának fia, Isten kegyelméből Erdély és a magyarországi Részek fejedelme.(...)

Egyébként a fenséges fejedelem és leszármazó utódai ő szent császári és királyi felségét az egész kereszténység fejének, Magyarország királyának, maguknál nagyobbak és főbbnek, magát Erdélyt és a magyarországi részeket is, melyeket a fejedelem birtokol, a Magyar Királyság tagjának tartják és vallják... (...)

(...) ha a fenséges fejedelem vagy örökösei...elvesztenék Erdélyt...ő felsége valamint utódai vissza fogják adni a fenséges fejedelemnek, vagy utódának a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket...

...ha fiú utód nélkül halna meg, vagy ha leszármazóinál és utódainál halna ki a fiág, Erdély minden akadály nélkül senki másnak, csakis a szent császári és királyi felségnek s utódainak, mint Magyarország királyainak birtokába és hatalmába fog kerülni, mint birodalmuk valóságos és elválaszthatatlan része (...)

...a fenséges fejedelem és utódai teljes joggal és hatalommal – a fentebb megírtak szerint – bírják és birtokolni fogják Várad várát Bihar megyével, Kraszna és közép-Szolnok megyét a Cseh-i uradalommal...Ugyanígy Huszt várát is Máramaros vármegyével...kivéve Nagybányát és Erdődöt s ezek tartozékait...(...)”¹⁰

¹⁰ Magyar História, 244-246.pp.

A speyeri egyezmény megállapította Erdély és Magyarország közjogi viszonyát illetve területi határait. Véget vetve a harcoknak, vitáknak, megalapozva ezzel Erdély jövőjét és megerősödését.

János Zsigmond tehát a vallás és a kultúra támogatásával Erdély későbbi aranykorának alapjait rakta le. Előnyeit nem sokáig élvezhette, egész élete során beteges alkat volt, valószínűleg kólikában szenvedett, így már 1567 nyarán elkészítette végrendeletét, amelyet a szeptemberi gyulafehérvári országgyűlés jóváhagyott. Ez a legrégebbi magyar királyi végrendelet, mely ránk maradt. Igaz, csak latin nyelvű másolatban található meg, – az eredetileg magyar nyelvű írás – a stockholmi Svéd Országos Levéltárban. A végrendeletben 50 személy, egy ispotály és egy iskola is részesül örökségéből, de az utóda nem.¹¹ 1571. januárjában János Zsigmond korábbi betegsége súlyosbodott, majd hónapokig tartó szenvedés után 1571. március 14-én, 31 éves korában meghalt. A fejedelem halálát egy ideig még titokban tartották politikai okokból, majd csak május 23-án temették el Gyulafehérváron. A belső koporsóban egy mellére helyezett aranyozott lemezen ez állt:

„Felséges Második János Fejedeleme, Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb., a néhai őfelsége János király, a lengyel Zsigmond király és Bona királyné leányától származó Izabella királyné fia, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia és Horvátország stb. választott királya, isteni sugallatból felékesítve a nyelvek adományával, az élet tisztaságával, a lelkierővel, hadi szerencsével, hadicsellel és az összes hősi erénnyel, a harc és az igazi kegyesség kedvelője, korának XXXI. Évében, március XIV. napján hajnal előtt három órakor az övének legnagyobb veszteségére és gyászára, miután sokáig küszködött kólika-fájdalmakban és epileptikus betegségekben, a kíméletlen halál elragadta őt, akiben a magyar nemzetség királyi magva, jaj, teljesen megszakadt, és fejünk koronája valóban lehullott, a hatalom pedig a külső nemzetekhez sodródott. Krisztus születésének MDLXXI évében.”¹²

Valláspolitikai János Zsigmond idején

János Zsigmondot ugyan eltemettük az előző fejezet végén, de mindenképpen szükséges szólni a fejedelem valláshoz való viszonyáról, mely később megalapozta és létrehozta korát megelőzően Erdélyben a vallási türelmet. Ennek az alapnak a lerakása fontosságában

¹¹ Heckenast Gusztáv, János Zsigmond végrendelete (1567), Kolozsvár, Keresztény Magvető, 111. évf., 2005/4. 317-334.

¹² Bethlen, i.m., 332.p.

megegyezik a speyeri szerződés által kialakult önálló Erdély fontosságával. A kettő egymás nélkül nem is létezhetett volna.

A reformáció, mely Nyugat-Európában már az 1510-es évek végén tért hódított, Magyarországon az 1520-as évek elején jelent meg a királyi udvarban. II. Lajos felesége, Habsburg Mária rokonszenvezett az irányzattal, ám ennek ellenére 1525-ben törvényt hoztak a „vallási eltévelyedések” ellen. Az 1526-ban lezajló mohácsi csata nemcsak az ország életében, hanem a reformáció terjedésében is mérföldkönek számított. Politikai okok: az ország feldarabolása, a török hódítás és a hódoltság területén a vallási türelem, a katolikus Habsburgokkal szembeni „nemzeti” ellenállás, a kisebb államok létrejötte az ország területén, – melyek rászorultságuk miatt nem léphettek fel az általuk nem helyeselt más vallásúak ellen, – mellett társadalmi okok is szerepet játszottak. A csatában „lefejezték” a magyar katolikus egyházat – a főpapok többsége holtan maradt ott. Az alsópapság és elsősorban az obszerváns ferencesek körében már korábban – az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelés idején – megjelent a vágy az egyház megreformálására. Nem véletlen, hogy később ők lesznek az új irányzatok vezéregyéniségei (Dévai Bíró Mátyás, Szkhárosi Horvát András, Ozorai Imre, Sztárai Mihály, Benczédi Székely István). A tiszántúli mezővárosokban – melyek később a helvét irányzat bástyái lesznek – kialakult egy új, öntudatos, gazdag parasztpolgári réteg, mely elutasította a katolikus egyház hatalmát és dogmáit.

Erdélyben a német közösség, a szász nemzet kapcsolata a Német Birodalommal, illetve elszigetelődése a „magyar nemzeti királytól” Szapolyaitól és utódától, szintén a tanok terjedését segítette elő. Így nem is véletlen, hogy körükben találtak ezek először megfelelő fogadtatásra már a húszas években. A szászok II. Géza hívására telepedtek le Erdélyben, még a 12. században. Az 1224-ben II. András által kiadott Andreanum tovább erősíti a szász közösség egységét, és elkülönülését a többi nemzettől, azáltal, hogy kiváltságokat és jogokat biztosít nekik. Ebből adódóan a szász egyház bizonyos fokú önállóságot mutatott már a 13. századtól a gyulafehérvári püspökséggel szemben. De az áttörés a 15. század harmincas éveiben következik be, amikor Johannes Honterus (Honterus János) hazatér Brassó városába és elkezd terjeszteni az új igéket. Honterus János gondolatvilágának központjában a vallás áll, bensőséges hite Szent Ágostonéhoz hasonlítható, de mély műveltsége a humanizmusban gyökerezik, az ókori klasszikus nyelvek birtokában az eredeti keresztény forrásokat tanulmányozza. Németországi tanulmányai alatt kerül közel hozzá Luther és Melanchton gondolatvilága, de a katolikus Verancsics Antallal is tartja a kapcsolatot. Verancsics csak azért akar Erdélybe utazni, hogy megölelhesse Honterust, aki szerinte Erdélyt ismertebbé,

Brassót pedig híressé tette külföldön.¹³ 1536-ban nyomdát nyit – Szebenben már 1525-től működött nyomda – és hittudományi műveket, tankönyveket ad ki. 1543-ra kidolgozza és kiadja a szász evangélikus felekezet és egyház alaptételeit *Formula reformationis* címmel, majd egy évvel később ő lesz a város lelkésze, aki iskolát szervez, és könyvtárat alapít. 1545-ben a szászok szebeni gyűlése elfogadja a határozatot a lutheri tanok egységéről.¹⁴

Fráter György halála után, Habsburg kormányzat alatt 1553-ban saját püspököt – szuperintendenst – választottak Paul Wiener személyében. Ezalatt Kolozsvár városában – mely város elszakadván a szász közösségtől a magyarosodás útjára lépett – szintén terjedtek Luther eszméi és 1544-ben Kaspar Helth lett a város lelkésze, aki magyarul ír és prédikál, és nevét Heltai Gáspárra magyarosítja. 1550-ben nyomdát alapít, mely a hitújítás mellett a magyar nyelv ügyét is szolgálja, hisz ezen a nyelven nyomtat. Tervei között szerepel a Biblia fordítása is. 1554-re megalakul a magyar lutheránusok külön egyháza, melynek 1556-ra Dávid Ferenc lesz a püspöke.¹⁵

Dávid Ferenc Kolozsvárott született 1510 körül, egy csizmadiamester fia. Gyulafehérváron tanul, pap lesz Statileo püspök mellett. Már korán részt vesz a szász, lutheránus hitvitákon, de még katolikus oldalon. A hitelvek jobb megismerése végett Wittenbergbe – a reformáció egyik bölcsőjébe – megy, ahol elmélyíti bibliai tudását. Hazatérte után Beszterce városában iskolaigazgató, majd Péterfalván plébános. Ferdinánd császár rövid ideig tartó Erdély feletti uralma alatt, szembefordul az új katolikus püspökkel Bornemissza Pállal, aki az erőszakos rekatolizáció híve. Ez időtájt lesz evangélikussá.¹⁶

Ő volt az, aki 1553-ban vagy 1554-ben Erdélybe érkező Francesco Stancaro olasz hittudós és Petrovics udvari orvosa ellen az 1555-ös széki zsinaton védelmezte a lutheri tanokat. Stancaro ugyanis úrvacsora kérdésében Kálvin nézetét követte, de azért üldözték, mert Krisztusnak csupán az emberi természetét ismerte el és isteni létét tagadta, – talán ez volt az unitárius eszmék legelső megjelenése ezen a földön.¹⁷ A tiszántúli és az alföldi mezővárosok polgárai az 1540-es évek végére evangélikusokká váltak, ám 1550. körül már Kálvin és Zwingli tanai is megjelentek, melyek Petrovics Péter védelmével 1552-ben Beregszászon elfogadásra kerültek.¹⁸ A romló közállapotok, és a vallás magyar nyelve elősegítette a

¹³ Pukánszky Béla, Erdélyi szászok és magyarok, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor kiadó, 2003 (Historia Incognita történettudomány 7.), 25.p.

¹⁴ Szabó Péter, Az Erdélyi Fejedelemség, Budapest, Kulturtrade Kiadó, 1997, 44-45.pp., Pukánszky, i.m., 20-26. pp.

¹⁵ Szabó Péter, i.m., 45-46.pp.

¹⁶ Ekárt Andor, Hogyan lett Dávid Ferenc unitáriussá?, Kolozsvár, Unitárius Sajtó- és iratterjesztő Bizottság, 1939 (Unitárius történelem), 2-7. pp.

¹⁷ Szentmártoni, i.m., 292-293.pp.

¹⁸ Szabó Péter, i.m., 46.pp.

terjesztést, és így 1556-ban Debrecenben Kálmáncsehi Sánta Márton személyében református püspököt választottak. Utódja Melius Juhász Péter nagyhatású, gyűlölettől izzó prédikációival és állandó harcaival tűnt ki. Debrecenben is alakult nyomda az 1560-as évek elején. Erdélyben is gyorsan terjedt a vallás, mely a katolikus Habsburgok elnyomása ellen, a politikai függetlenség szimbólumává is vált. Izabella és János Zsigmond ekkor még katolikusok, ennek ellenére az 1557-es tordai országgyűlés törvénye szerint „...ki-ki tartsa azt a hitet, amelyiket akarja, új és ősi szertartásaival, megengedve, hogy a hit ügyében döntésük szerint az történjék, ami nekik tetszik...”¹⁹ – engedélyezte a reformált vallásokat. De egy évre rá – miután Petrovics és Kálmáncsehi is meghalt – már elutasítja a kálvini dogmát: „A szakramentáriusok szektáját is távoltartani és a wittenbergi egyháznak Melanchton Fülöp sajátkezű írásával legutóbb hozott ítélete szerint megszüntetni ítéli”²⁰. Csak a „pápista vagy a lutheri religiót” fogadja el. De közben Dávid Ferenc is meghasonlott az úrvacsora kérdésében, – mely a két reformált vallás közötti ellentét sarokköve volt, – és a kálvini elmélethez közeledett. Ez a közeledés olyan szinten történt, hogy 1559-ben lemondott az evangélikus püspöki címéről és a református egyház erőssége lett. Ezt elősegítette az is, hogy mind a szász egyházi vezetők, mind Kálmáncsehi szembeállította egymással a „magyar” kálvinizmust és a „német” lutheranizmust. Ez az oka a szász nemzet két jelentős személyiségének, Heltai Gáspár és Dávid Ferenc elvesztésének, a szász nép és az evangélikus vallás szempontjából.²¹ Miután Heltai is csatlakozik a kálvini tanokhoz, ez sok embert hódított meg a Székelyföldön, de még a szászok között is. Az elkövetkező években többször, több helyen tartott egyeztető vitát a két „új” vallás, ám sikertelenül. Bár a fejedelmi tanácsban többen is Kálvin hitét követték és Heltai Zsoltárait már a fejedelemnek ajánlotta, de valószínűsíthetően János Zsigmond ekkor még a lutheránusokhoz vonzódott.²²

Nagy változás következett be, amikor 1563-ban Giorgio Blandrata Erdélybe érkezett, és a fejedelem tanácsosa és orvosa lett. A kortársak a lengyel és erdélyi antitrinitarizmus megalapítójának tartották a kiemelkedő szervezőt és egyházpolitikust, aki nyílt, szabadelvű nézeteivel nem kívánt zárt, befejezett dogmarendszert alkotni.²³ Az Erdélyben unitáriusnak, Európában antitrinitarizmusnak nevezett vallási irányzat bölcsője a svájci, francia, német, itáliai területekre esett. Az alapelvek kidolgozói olyan értelmiségiek voltak, akik intellektuális kihívásnak tekintették a meglévő hagyományos dogmák, – a kezdődő katolikus

¹⁹ Magyar História. 1526-1608, Szerk.: Nagy Gábor, Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft, é.n, 247.p.

²⁰ Magyar História, 248.p.

²¹ Pukánszky, i.m., 27.p.

²² Szentmártoni, i.m., 301-302.pp

²³ Pirnát Antal, A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig,= Irodalom és ideológia a 16-17. században, Szerk.: Varjas Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 19.p.

ellenreformáció és a kialakult protestáns egyházrendszer – cáfolatát, hitelveinek megkérdőjelezését. Az antitrinitarizmus fő tanítása a szentháromságtan tagadása, mely nem bibliai eredetű, hanem későbbi (niceai, konstantinápolyi) zsinatokon kinyilatkoztatott dogma, amely irracionális, és logikai eszközökkel nem bizonyítható. Mivel a reformált vallások alapja – kizárólagosan – a Biblia, így a zsinati határozatok könnyen elvethetőek. Tehát szerintük Isten egy és oszthatatlan, a Szentlélek mint Isten jóra vezérlő ereje az ember értelmét világítja meg. Míg Jézus tanító, de nem Isten fia, hanem ember, aki a békeesség fejedelme és törvénye a szeretet. Hiszik a bűnök bocsánatát, az örök életet és a vallási toleranciát, elismerik az istentiszteletek és szertartások tartását, de nem ez az üdvösség egyedüli eszköze.²⁴

De ismerkedjünk meg egy kicsit közelebbről Blandratával, aki a piemonti Salazzóban született 1516-ban, Montpellierben, Paviában és Bolognában tanult. A negyvenes években Bona Sforza (János Zsigmond nagymamája) szolgálatában állt a krakkói udvarban, majd Izabellával Erdélybe ment. Miután a királynő elhagyta az országot, Blandrata visszatért Itáliába, majd Genfben tűnik fel, ahol a három éve kivégzett Servet Mihály tanai nagy hatással vannak rá. A szentháromság ügyében Kálvinnal kezdeményezett provokatív vitája miatt menekülésre kényszerül, így 1558. őszén újra Lengyelországba kerül ahol toleránsabb a légkör. Itt 1562-re elfogadtatja, hogy a trinitas nem bibliai fogalom, de miután az új dogma nem vált mindenki által elfogadottá és Kálvin levelekkel továbbra is ellene uszított, nem kívánva élezni az ellentéteket, elfogadta a fejedelem hívását, így került Erdélybe.²⁵ Feltételezhetően általa került Erdélybe Servet Mihály főművének a *Christianismi Restitutionak* egy másolt példánya, – többit ugyanis Kálvin máglyán elégettette, mindösszesen három eredeti kötetről tudunk – melynek hatása kimutatható Dávid Ferenc munkásságában és műveiben.²⁶

A fejedelem ekkoriban, – és talán egész élete során – a mérleg szerepét testesítette meg a vallási küzdelmekben. Előfordult, hogy a mérleg nyelve egyik vagy másik irányba billent, de a fő szempont a béke és a közös platform megtalálása volt. Még hithű katolikus, mikor már az egyházhoz legközelebb álló lutheránus vallás patrónusi szerepét is felvállalja. Erre utal Dávid egy vitairata 1557-ből, melynek verses ajánlásában arról szól, hogy a fejedelmek feladatai az

²⁴ Józan Miklós, Mit hisznek az unitáriusok?, Unitárius Értesítő, Budapest., I.évf. 1922/1.szám

²⁵ Pirnát Antal, i.m., 20-30.pp.

²⁶ Rezi Elek Dr., Szervét Mihály és az erdélyi unitarizmus, Kolozsvár, Keresztény Magvető, 109.évf. 2003/3-4. Internet: http://kermagv.unitarius.com/regi/magvetok/2003/2003_34/2003_34_rezi4.htm Letöltés ideje: 2011. 10. 27.

ország megmentésén túl, a múzsák és Isten ígéjének megvédése, illetve „Isten seregének legyen atyja és őrizője.”²⁷

János Zsigmond még katolikus, ám – talán Blandrata befolyására is – 1563. áprilisában már protestáns módra vette magához az úrvacsorát és az új udvari papja – Blandrata barátja – Alesius Dénes is lutheránus volt. 1564-ben a fejedelem Nagyenyedre zsinatot hirdetett (de ezen személyesen még nem vett részt, csak egy tartózkodó levelet küldött), mely a magyar és a szász protestánsokat próbálta az úrvacsora kérdésében megegyezésre juttatni Blandrata vezetésével, sikertelenül – megnyervén így a magyar vezetőket a kálvini tanoknak. Alesius Dénest pedig az ekkor már kálvinista Dávid Ferenc váltotta az udvari pap posztján.²⁸

De a fejedelem lutheránussá válását csak 1564 tavasza után, Gromo kapitány levelei nyomán datálhatjuk, aki ekkor ír János Zsigmond lelki szomorúságáról, és hogy a szobájából hallgatja a katolikus miséket. Ez csak 1565 áprilisáig történhetett, mert ekkor Gyulafehérváron megszűnt a misézés és a káptalan el lett távolítva.²⁹

János Zsigmond fejedelem egész életét végigkísérő óvatos, néha rejtőzködő, de az igazságot gyakran palástoló valláspolitikája és hite, a későbbi korok történetíróiban gyakran keltette a bizonytalan, habozó, gyenge látszatot. De ennek okai, - a magyar, egyetemes protestantizmus létrehozása mellett, mely a vallási és politikai alapot szolgáltatva volna a katolikus Habsburgok elleni harcban, - világpolitikai tényezők voltak. II. Jánost Magyarország választott királyát, csak a lengyel király, Zsigmond Ágost, a nagybátyja ismerte el. A Lengyel Királyság ekkor komoly európai hatalom, egy öreg, ekkor még utód nélküli királlyal. Akinek legközelebbi rokona és lehetséges utódja János Zsigmond volt. Az ország felekezeti/vallási megoszlása igen hasonló volt Erdélyhez, mindkettő befogadó, toleráns terület volt kölcsönös egymásra hatással. A lengyel területeken főleg a közép- és a felső-rétegekben már elterjedtek a protestáns vallások, a cseh huszitizmus, az anabaptizmus és a lengyel testvéreknek nevezett szentháromság-tagadók is. Az alsóbb rétegek és a parasztság viszont ragaszkodott a katolikus egyházhoz. Ez a kettőség, mellyel János Zsigmond szembetalálhatta volna magát, ha lengyel trónra kerül mindenképp az óvatos, és nyitott gondolkozást igényelték a vallás kapcsán. Végül a probléma megoldódott, mert a lengyel királynak örököse született, így az erdélyi fejedelem utódlása lekerült a napirendről. Szintén hatalmi és egyben vallási kérdés volt a házassági kérdés. Az 1562-64 közötti Habsburgokkal való tárgyalások alatt felmerült a fejedelem és I.

²⁷ Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról, Magyarországi Evangélikus Egyház, Credo Evangélikus Műhely, 14. évf. 2008/1-2, 71-72.pp.

²⁸ Szentmárton, i.m., 303-306.pp.

²⁹ Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról, Magyarországi Evangélikus Egyház, Credo Evangélikus Műhely, 14. évf. 2008/1-2, 73.p.

Ferdinánd császár leánya Johanna házassága, illetve ha ez nem jönne össze, egy megfelelő nagyhercegnő kijelölése erre a célra. Természetesen a Habsburgok elvárták, hogy János Zsigmond katolikus legyen, és a népét is katolikus vallás jármában tartsa. Az egyezség nem jött létre, így itáliai feleséget kerestek a fejedelemnek a következő években, az elvárás itt is a hithű, katolikus vallás volt.

Emellé még a Habsburgok ellenséges propagandája is járult, akik a fejedelmet a kereszténység ellenségének, pogánynak, törökösnek állították be. Bár sem a lengyel trón, sem a házasságok nem jöttek össze, János Zsigmond az élete során igen rugalmasan alkalmazkodott a külföldi elvárásokhoz és kommunikálta kifelé a számukra megfelelő vallási képet.³⁰

Az 1564 nyarán Tordán hozott országgyűlési törvények kimondták, mind a szebeni (lutheránus), mind a kolozsvári (kálvinista) vallás szabad gyakorlását, egymás bántása nélkül, de lehetőséggel a másakra való áttérésre. A nyílt antitrinitárius propagandát először szintén ebben az évben, – minden bizonnyal – nem Blandrata, hanem egy munkatársa, Giovanni Alciati fejtett ki Erdélyben és radikális, egyértelmű állásfoglalása számos követőre talált és a kálvinista vezetőket is rákényszerítette, hogy elfogadják, a háromságban nem bibliai formula.³¹

A reformált vallások előretörése közben a katolikus vallás jelentős hátrányba került. 1542. óta nem volt gyulafehérvári püspök, a rövid ideig tartó Habsburg uralom „áldásaival” pedig nemhogy erősítette, hanem csökkentette az egyház népszerűségét. Kevés főúrtól eltekintve – somlyai Báthoryak – mindenki áttért az új vallásokra. A katolicizmusra ható negatív tendenciákat mutatja, az a 1565 júniusában tartott országgyűlési határozat mely az egyházi személyek által fizetett megerősítési adót, – a cathedraticumot – a szász papoknak elengedi, de „az pápások penig...tartozzanak az cathedraticumot régi szokás szerint megadni.”³²Ez az első országgyűlés történelmünk során amikor a törvényeket magyar nyelven fogalmazták meg. Valamint törvény születik a Kolozsmonostorban őrzött oklevelek átszállításáról a Gyulafehérvári káptalanba, ahol egy fizetett tisztségviselő őrzi azokat.

A „pápiszmus” elleni folyamat 1566. tavaszán csúcsosodott ki, mikor a rendek olyan törvényt hoztak, „hogy afféle egyházi rendben való személyek, kik az pápai tudománhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak, és abból meg térni nem akarnak, az ő felsége

³⁰ Horn Ildikó, *Hit és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, Balassi, 2009, 35-41.pp.

³¹ Pirnát Antal, i.m., 36-37.pp.

³² Balázs Mihály, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*, Magyarországi Evangélikus Egyház, Credo Evangélikus Műhely, 14. évf. 2008/1-2, 75.p.

birodalmából mindenönnen kiigazíttassanak.”.³³ Ám erőszakos akciókra a katolikus hívők ellen ezután sem került sor, már csak azért sem, mert Székelyföld kivételével, csak elszórtan maradtak katolikus közösségek néhány nagyúr birtokán. Eközben az antitrinitarizmus, – magyar nevén unitarizmus– eszméi a fogékony Dávid Ferencet is megfertőzték.

Az ekkor még kálvinista Dávid áttérése kiváltotta a szintén kálvinista Melius haragját és rosszállását. Állandó hitviták voltak közöttük, az 1566-ban Gyulafehérváron összegyűlt zsinat volt az első, melyen János Zsigmond részt vett.³⁴ A részvétele oka az ekkor már döntően protestánsná váló országban, hogy a meddő, kilátástalan teológiai viták kiiktatásával, létrehozzon egy olyan egységes, megegyezésszerű alapot mely a Bibliában nem szereplő dogmák eltörlésével, minden protestáns vallás számára elfogadható. Ezt a célt szolgálta *A keresztyén egyességnek cikkelyei* című magyar nyelvű mű, mely „a felséges király akaratjából” jelent meg.³⁵ A hitviták azonban általában sikertelenül, – megegyezés nélkül – végződtek és minden fél magát tekintette győztesnek. Dávid 1567. februárjában meghirdette Tordára az első unitárius zsinatot, ahol elfogadták a vallás hitelveit. Ez ellen Melius természetesen kikel és felszólítja a fejedelmet, hogy irtsa ki az eretnekséget. Eközben Gyulafehérváron egy nyomdát alapítanak, mely „ontotta” az új hit nyomtatványait: elsőként a *Refutatio Scripti Petri Melii* címűt, mely elutasítja a debreceni püspök szenvedélyességét. Valamint szerepel benne az uralkodó fametszetes címere és ennek megverselése, mely Magyarország atyjaként köszönti II. Jánost és disztichonban fogalmazza meg mindazt, ami miatt az egész ország trónjára méltó (okosság, kegyesség, szelídség, stb.).³⁶

Ez az év az unitárius egyház és Dávid Ferenc szempontjából további fontos műveket hozott, melyek megjelenése a hit terjesztését szolgálta. A *Rövid útmutatás* címűben Dávid a szóláskényszerre hivatkozik, melyet ellenfelei kényszerítenek rá, sőt még köszönetet is mond nekik, hisz az ő vádjaik lehetőséget adtak neki, hogy a saját igazságát nyilvánosságra hozza.³⁷ A szerző filológiai módszereket használ, írást írással magyaráz, és nem fogadja el azt, ami nem szerepel a Bibliában, illetve amit szerinte rosszul magyaráznak. Tíz pontban foglalható össze a Szentírás helyes értelmezése:

„1. A szentírásban meg kell különböztetni „mi mondattatik Istenhöz való képest” és „mi mihozzánk emberökhöz”.

³³ Magyar História, 250.p.

³⁴ Zoványi Jenő, A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig, Budapest., Akadémiai kiadó, 1977 (Humanizmus és Reformáció 6.), 15-30. pp.

³⁵ Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról, Magyarországi Evangélikus Egyház, Credo Evangélikus Műhely, 14. évf. 2008/1-2, 78-79.pp.

³⁶ Szentmártoni, i.m., 313-316.pp.

³⁷ Dávid Ferenc, Rövid útmutatás, Budapest., Unitárius Egyház, 1984. 8.p.

2. A bibliában különböző állítások vonatkoznak „a külső és a belső emberre”.
3. „Az új és ó Testamentum között való különbséget megérteni és megtanulni nagy világosságot ad az egész derék szentírásnak”
4. „Kíváncsiak az nyelveknek tulajdonságainak esmérati, de mindezeknek felette Istennek lelkének ereje.”
5. „Az indulatokat az Istennek híveiben, mikoron, mi okból, miképpen szóltnak az írásban,...meg kell gondolni.”
6. „Az ó Testamentomot senki igazán meg nem tudja magyarázni, az ki ez új Testamentomnak világosságát, az Jézus Krisztust nem esméri igazán.”
7. Meg kell különböztetni az írás külső betű szerinti és belső, lelki értelmét.
8. A zsidó néppel történeteket „jegyző és példázó értelemben vegyük”.
9. Istennek csak „a mi természetünkhez képest” szólását kell megértenünk, más „akaratait meg nem érthetnők”.
10. „Az Mózeszt az Krisztussal, az törvényt az Evangéliommal össze ne elegyítsük.”³⁸

Ezek a fejezetek lényegét tükrözik, de a harmadik fejezet Balázs Mihály kimutatása szerint Servet *De legis et evangelii as Judaei et christiani differentiis* című műve három fejezetének szószerinti fordítása, és a műben szintén felfedezhető Sebastian Castellio bázeli humanista hatása. Bár Castellio soha nem volt antitrinitárius, bibliakiadása és humanista szemlélete tovább erősítette azt az antitrinitárius szemléletet, hogy a vallási ellentéteket zsinatokkal és nem fegyveres erőszakkal kell megoldani.³⁹

A másik alapvető mű a *Rövid magyarázat*, mely nagyrészt a szentháromság tanának cáfolatáról szól. Istenről szól, aki különbözik a Fiútól, Jézus pedig közvetítő, az Atya és a hívők között. Majd Jézusról prédikál, és tovább hangsúlyozza a különbségeket, illetve a Jézust jellemző emberi dolgokat. Majd a Szentlélekről elmélkedik. A végkövetkeztetés az, hogy minden alapja a Szentírás és más betartása nem szükséges az üdvösséghez. A harmadik műve, – mely a királyi nyomdában készült el – a *De falsa et vera unius Dei Patris Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo* címmel János Zsigmondnak lett ajánlva, minthogy „egyházuknak oly Maecenast adott, aki nem vassal és tűzzel, de az ó- és újszövetségi írásokból, békés értekezések útján mozdítja elő az igazság megtalálását.”⁴⁰

Ez a mű, az előző kettővel ellentétben, a tudományos művelt világnak szól és a teológia mellett, megjelenik a filozófia is, a szubsztancia problémájával. Ennek a könyvnek van egy

³⁸ Dávid Ferenc, i.m., 79.p.

³⁹ Dávid Ferenc, i.m., 79.p.

⁴⁰ Szentmártoni, i.m., 317.p.

példánya, mely Erzsébetnek, Anglia királynőjének van ajánlva. Ez az ajánlás elutasítja az unitárius egyházra szórt rágalmakat, és párhuzamot állít a királynő testvére VI. Edward és János Zsigmond között, hisz mindketten az üldözött protestánsok menedékévé tették országukat.⁴¹

Az alapvető művek után az 1568-as év sorsfordító az unitárius vallás szempontjából, hiszen megszületett a törvény mely nem gátolta az eszmék terjesztését. 1568. január, Torda:

„Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésébe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképpen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniilik hogy minden helyökön az prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ű lelke azon meg nem nyúgodván, de oly prédikátorokat tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért pedig senki az superintendensek közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki a religióért senkitől, az elébbi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyegecssön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon.”⁴²

Ezt a törvényt a nagy történelmi összefoglalások kiemelten méltatják, mint az Európában páratlan módon elfogadott négy bevett vallás (recepta religio) és az ortodox egyház megtűrésének kimondását. De Balázs Mihály rámutatott arra, hogy itt nem a négy bevett vallás elismeréséről van szó, – különösen mivel a négy bevett vallásból legfeljebb kettőnél beszélhetünk (katolikus, evangélikus) kialakult intézményrendszerről és letisztult hitelvekről. Itt inkább a protestánsok vallásszabadsága lett kimondva, melyet az is mutat, hogy a törvény az evangéliumot, és annak prédikálását – „mert a hit...hallásból lészön” – helyezi előtérbe és ezek az új vallások legfőbb eszközei. Mindez persze nem von le a törvény értékéből, mely a viharos kor által Erdélyre kényszerített és János Zsigmond teológiai türelméből és rugalmasságából adódott, és elősegítette Erdély fejlődését. De négy bevett vallásról a valóságban csak később, az 1595. áprilisában tartandó országgyűlés után beszélhetünk.⁴³

Azt, hogy a fejedelem mikor vált unitáriussá lehetetlen pontosan kimutatni, de 1569-ben, bizonyíthatóan már ezt a hitet követte.

⁴¹ Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról, Magyarországi Evangélikus Egyház, Credo Evangélikus Műhely, 14. évf. 2008/1-2, 87.p.

⁴² Magyar História, 250.p.

⁴³ Balázs Mihály, „A hit...hallásból lészön”: Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben, = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére, Szerk.: Fodor Pál-Pálffy Géza-Tóth István György, Budapest, 2002.

Ezt bizonyítja Dávid Ferenc *Prédikációs kötetének* ajánlásában, ahol már kiválasztott királyról beszél, aki veszi az igazságot.⁴⁴ Még 1568-ban Gyulafehérvárra hívott össze egyeztető zsinatot, melyen egész udvarával és főembereivel részt vett. Melius és hívei tíz napon át vitatkoztak az unitáriusokkal minden eredmény nélkül. Majd a viták folyamatosan ismétlődnek, az 1569-ben Nagyváradon megismételt vitán János Zsigmond az egység híveként lépett fel.⁴⁵ De persze nem jött és nem is jöhetett létre egységes reformált vallás, hisz ekkor már a hitelvek teljesen eltávolodtak egymástól. Az unitarizmus ügye viszont zsinatról zsinatra erősödött, és terjedése Magyarország más területein is megkezdődött (Tolna, Pécs).

Érdekes módon 1570. januárjában Medgyesen olyan János Zsigmond által jóváhagyott törvény született, mely az eretnokségek ellen lépett fel és „mind authorait, mind hirdetőit” megbüntette. Feltételezhetően nem a már meglévő felekezetekre vonatkozott a törvény, hanem az újonnan megjelenő anabaptisztikus eszmék ellen lépett föl. A törvény megokolására több magyarázat is született a szakirodalomban:

- a külföldnek szólt, diplomáciai okokból és a fejedelem katolikus házasságát kívánta előkészíteni⁴⁶
- Szekfü szerint az 1568-as törvény szabadosságot és anarchiát szült a főemberek körében
- Karácsony György mozgalma ellen irányult, melynek dogmatikai megalapozása az anabaptizmushoz állt közelebb.⁴⁷ Mint írtuk az utóbbi tartható a legvalószínűbb feltételezésnek.

1570-re keltezhető egy a történettudományon belül elterjedt tévhit, miszerint János Zsigmond cenzúra rendeletet bocsátott ki. Ezt a Csáky Mihály által írt levélre alapozzák, mely Meliushoz íródott és felszólította, hogy műveit az egyház vagy a fejedelem jóváhagyása nélkül ne adja ki. Ezt a rendelkezést Melius egy korábbi műve váltotta ki, melynek hangneme felháborító, kioktató volt és a fejedelmet méltóságában és személyében is sértette. Az 1569-ben, Debrecenben megjelent "*Az igaz hitnek és kereszténységnek minden ágairól való igaz vallás*" című művét a szerző színleg János Zsigmondnak ajánlotta, de a kor szokásaitól eltérően ez nem a fejedelmi támogatás megszerzésére, hanem az uralkodó nyilvános megdorgálására és erkölcsi megfenyegetésére szolgált, igen kemény szavakkal.

⁴⁴ Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról, Magyarországi Evangélikus Egyház, Credo Evangélikus Műhely, 14. évf. 2008/1-2, 84.p.

⁴⁵ Szentmártoni, i.m., 319-326.pp.,

⁴⁶ Szentmártoni, i.m., 330-331.pp.

⁴⁷ Balázs Mihály, i.m., 56.p.

„Nagy örömünk vala ezen, hogy Isten te felségedet a római Antikrisztus és parázna Babylon országából kihozá: de felülhaladá a bánat és siralom mindnyájunknak örömét te felséged felől, hogy a pápa eretnekségénél nagyobb veszedelmes eretnekségbe ejte Blandrata és Dávid Ferenc.(...)

(...) Ezt pedig rájuk bizonyítom ilyen módon, hogy Antikrisztusok."

Majd miután több pontban összefoglalta érveit az unitáriusok ellen, büszkén felemlégeti, hogy az általa üldözöttek egy részét már sikerült elhallgattatnia, és szemrehányást tesz a fejedelemnek, amiért pártjukat fogva akadályozza tisztogató munkáját.

„Ezelőtt a felföldön bedugtam szájukat, de hogy husvét napjától fogva te felséged egynéhány hitető szavára képest pártját fogá az Antikrisztusoknak, immár semmit nem fog szóm.(...)

(...) Ha az Isten te felségedet e Blandrata töréből kihozza, az Úrnak lelkével mondom, hogy lelkében, testében, uraságában felséged növekedik. Ha az nem leszen, hanem megmarad felséged az Antikrisztus hitében, veszedelem következik az egész országra, mint Béza, Bullinger és az akadémiák írják. De mindezekről felségedet megszabadítsa.”⁴⁸

Tehát a cél a gyalázkodó és sértegető vallási iratok kiiktatása volt, és nem bármely egyház szabadságának korlátozása. Szemben Báthory István 1571. szeptemberi rendeletével, amely valóban bizonyos felekezetek – mindenekfölött az unitáriusok ellen és térnyerésük visszaszorítására irányult.⁴⁹

Egy másik széles körben elterjedt tévhit, hogy a csíksomlyói pünkösdi búcsú annak emlékére tarttatik, hogy a csíki székelyek legyőzték a fejedelem hadait, aki erőszakkal akarta eltéríteni őket a katolikus vallásukról. Mint Simén Domokos tanulmányában kitűnően rámutat, ez a gondolat csak a 18. században kezdett elterjedni katolikus szerzők révén. Mindhárom időpont, mely a „térítésre” szóba jöhet, bizonyíthatóan nem hiteles. 1556 tavaszán János Zsigmond nem tartózkodott Erdélyben, hanem még Lengyelországban volt. 1559 tavaszán az édesanyja, Izabella éppen haldoklott, nem valószínű, hogy az ekkor 19 éves fejedelem fő gondolata a székelyek vallása lett volna (arról nem beszélve, hogy ekkor még Ő is katolikus volt). 1567-ben sincs nyoma bármilyen ütközetnek, illetve lázadásnak a fejedelem ellen. Aminek az is oka lehet, hogy az 1562-es lever székelylázadás után a székely családok élére a fejedelemhez kötődő, hű személyek kerültek. A búcsú eredete a 15. századra, egy

⁴⁸ Borsa Gedeon, 16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban, Magyar Könyvszemle. 1976/1/2., 42–60.pp.

⁴⁹ Balázs Mihály, János Zsigmond fejedelem és a cenzúra, = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének 80. évfordulójára, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 21-31.pp.

pápai bullához nyúlik vissza és nem János Zsigmond személyiségétől és hitétől távol álló erőszakos térítéséhez.⁵⁰ De mindenesetre ebben a történetben is fellelhető a szándék a katolikus egyház részéről az első erdélyi fejedelem lejárására, és lehetséges, hogy ez is hozzájárult ahhoz, hogy II. Jánosból János Zsigmond lett.

János Zsigmond halála nagy csapást mért az unitárius egyházra, mert utódja Báthory István katolikus lévén, ezt a vallást erősítette, más felekezeteket legfeljebb megtűrt és mindent megtett az addigra a főemberek körében elterjedt vallás visszaszorítására és egy új, hozzá hű, megfelelő vallású vezető réteg létrehozására.

Kultúra János Zsigmond idején

1526. A mohácsi csata fontos töréspont Magyarország történelmében és művelődéstörténetében egyaránt. Buda elvesztése után az ország három részre esik szét, melyeknek politikai berendezése és a kultúrához való hozzáállása igen különböző. Részben az európai irányzatoktól való eltávolodás figyelhető meg a török hódoltsági területeken, részben az európai trendek fokozott követése a királyi Magyarország, de legfőképpen Erdély területén. Erdélyben ugyanazok, elsősorban a reformációnak köszönhető kulturális hatások jelentkeznek, amelyek Európa más területein: a nemzeti nyelvek térhódítása, az anyanyelvi irodalom megszületése, az írni-olvasni tudás terjedése. A kulturális, illetve a szellemi élet ebben az időszakban elsősorban a reformációhoz kapcsolódott, Európa nyugati részéhez hasonlóan, a keleti felén is megjelent a könyvnyomtatáson alapuló „propaganda” amellyel vitatkoztak a felek, és híveket toboroztak saját eszméjük számára. Ezt segítette a magyar nyelv, a mohácsi csatavesztés okaként emlegetett „isteni büntetés”, mellyel azért sújtott az Úr, mert az „igaz” reformált vallásokat visszaautasították, illetve a korábbi egyházi szerkezet szétesése (török hódítás, pártosodás), és a csatában való „lefejezése” (a katolikus főpapság túlnyomó többsége ott veszett Mohácsnál). A három részre szakadt Magyarország első korszakában, a reformáció idején, Erdélyben az ország szétbomlását ideiglenes állapotnak tekintették, a folyamatos törekvések az újraegyesítésre megnövelték és elismertették a kultúra összetartó erejét. A budai királyi udvar központi kulturális szerepe áttevődött a gyulafehérvári fejedelmi udvarba és János Zsigmond ezt tudatosan fel is vállalta. Ebben az időben a Magyar Királyság uralma alá vonását éppen csak elkezdő Habsburg családot a legkevésbé sem érdekelte a magyar humanista kultúra, a kulturális örökség ápolása. Ugyanakkor a fejedelmi

⁵⁰ Simén Domokos, János Zsigmond valláspolitikája, Keresztény Magvető, 1993/1. Klny 4.p.

kézben összpontosuló hatalom itt találta magát leginkább szembe a széttagoltsággal, mind az etnikumok, mind a vallás területén. Ezek a kettős hatások, – és természetesen János Zsigmond nyitott és nagy formátumú egyénisége – eredményezték a kultúra támogatását. Természetesen a fejedelem egyéniségének kialakulását nagymértékben befolyásolta kitűnő neveltetése. Ez két embernek volt köszönhető: A 16. század elejétől a Szapolyai család szolgálatában álló és a krakkói egyetemet végzett Csáky Mihály kancellárnak és későbbi testamentumos úrnak; valamint Albertus Novicampianus (Wojciech Nowopolski) a krakkói Jagelló Egyetem humanista tanárának, aki 1552 és 1557 között Izabella királyné udvari orvosa és a fejedelem nevelője volt.⁵¹

A két kitűnő oktatón kívül hatással lehetett rá a nagy, németalföldi humanista Rotterdami Erasmus *A keresztény fejedelem neveltetése* című munkája, melyből fennmaradt egy példány, amelyben az alábbi possessori bejegyzés olvasható: „Sum Johannis Regis Electi Hungariae” vagyis Jánosé Magyarország választott királyáé vagyok.⁵²

A neveltetés megítélése a források tükrében kissé ellentmondó:

Forgách Ferenc művében így jellemezte: „...nála borosabb ember aligha akadt. Még a hálósobája is meg volt rakva borosedényekkel. Nem tett különbséget nappal és éjjel között: ivott...Így aztán agyát úgy tönkretette, hogy emlékezőtehetsége alig volt, ítélő- és beszédképessége pedig, mint amilyen a gyermeké.”⁵³

A bécsi udvar követe – tehát az ellenséges Habsburgoké – viszont 1564. április 24-én ezt írja:

„...A fejedelem hallgatag és kevés beszédű, magamérséklő, gyors és eleven eszű, arcából és szeméből emberség és szerénység sugárzik...a tudományt és a tudományokkal foglalkozó férfiakat szereti...a prédikációkban különösképen gyönyörködik s azokat gyakran hallgatja...tisztá és szemérmetes életet kezdett folytatni...”⁵⁴

Gromo testőrkapitány szerint:

„...a lanttal olyan tökéletesen bánt, hogy igen kevesen vannak, akik kitűnőségében felülmúlnák. Latintudása jó, olyannyira, hogy ki tudja fejezni és megértetni témáját. Jól beszél olaszul, jól németül, lengyelül, magyarul, románul és valamennyit törökül és görögül. Ami természetét illeti, inkább nyugodt, mint melankolikus, de a sorozatos gondok elszomorítják.

⁵¹ Novicampianus Páduában és Bolognában tanult és elsőként ültette át lengyel nyelvre Vesalius anatómiáját. V. Molnár László, Kulturális kontaktológia és történelemtanítás, Internet: http://mek.niif.hu/05400/05411/pdf/VMolnar_Kontaktologia.pdf Letöltés ideje: 2012. 02. 27.

⁵² Erasmus Rotterdami, *A keresztény fejedelem neveltetése*, Budapest, Európa, 1987, 151-152. pp.

⁵³ Forgách Ferenc, Emlékirat Magyarország állapotáról, = Humanista történetírók, vál. Kulcsár Péter, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 982.p.

⁵⁴ Szentmártoni Kálmán, János Zsigmond erdélyi fejedelem jellem- és életrajza, Székelykeresztúr, k.n., 1934, 352-353.pp.

Szívesen viccelődik, szívesen lakomázik, örömét leli benne, ha részeg embert lát, akkor is, ha ő maga az ivásban mértékletes.”⁵⁵

Az olasz testőrkapitány által János Zsigmond udvaráról készített összefoglaló célja a pápa és a Velence városa vezető köreinek meggyőzése dinasztikus szálak létrehozásáról.

Vagyis a Habsburg-udvar irányába tett hiábavaló lépések után, a fejedelem itáliai feleséget keresett magának. Ez ugyan nem sikerül - mivel a Habsburgok mindent megtettek ellene, és mert ekkora már a „külföld” számára kérdéssé vált a katolikus valláshoz való viszonya, - de a sikeres gazdasági kapcsolatok kiépítése mellett, egy verses antológia is született II. János tiszteletére.

Dionigi Atanagi a Perugiában tanult és a római Szentszéken működő költő és történész a kor legjelentősebb humanistáival, művészeivel állt kapcsolatban.⁵⁶ Az 1565-ben, Velencében megjelenő 111 költő 800 versét tartalmazó *De le rime di diversi poeti toscani – Toszkán költők versei* című általa szerkesztett művét ajánlja a fejedelemnek. A 248 lapból álló verseskötetben már megjelennek a manierizmus hatásai, de szerepel benne – „legnagyobb névként” – Michelangelo két verse is. A mű dedikációja pontos adatokat tartalmaz a korabeli erdélyi és a magyar politikáról, ezeket az értesítéseket Gromotól szerezhetette a szerkesztő és politikai célokat szolgált. Előnyös képet fest Erdélyről és a fejedelem jelleméről, kiemeli az olasz nyelv és az itáliaiak iránti szeretetét, elkötelezett katolikusságát, és Isten állandóan megújuló szeretetét és támogatását, mellyel mindig János Zsigmond segítségére siet. Ez a kép az, amit Erdély kívánt magáról mutatni a katolikus Itália felé a házasság érdekében. Feltételezhetően Atanagi némi anyagi támogatás – mecenatúra – fejében ajánlotta és küldte el a művet Gyulafehérvárra.⁵⁷

A lengyel, kisnemesi származású Jan Gruszczyński udvaronc az 1560-as években tartózkodott a fejedelmi udvarban. Halála után 1581-ben megjelent *A jó társaság kötelességei* című műve, egy erkölcsi értekezés mely közel áll Cicero *A kötelességekről* című munkájához. Portré ciklusában főleg honfitársairól ír, illetve azokról, akik beszéltek lengyelül, katolikus mivolta miatt pedig igyekezett kerülni a vallás említését. A fejedelemről írott dicsőítő éneke – mely már János Zsigmond halála után készült - esetében „...Hitét nem említem, csak

⁵⁵ Gromo Giovanandrea, Compendium, in..Fejedelmek, forradalmak, vasutak, szerk. Takács Péter, Debrecen, KLTE, 2000 (Erdélytörténeti könyvek3.), 56.p.

⁵⁶ Közeli barátságot ápol Paolo Giovioval (latinosan Paulus Iovius) aki 1536-ban a Comoi-tó melletti villájában létrehozta az általa Museo-nak nevezett Hírnév Csarnokát, melyben híres emberek portréi voltak láthatóak leírásokkal együtt. A múzeumtörténet egyik jelentős pillanata ez. A gyűjtemény egy része később az Uffizi Képtárba került. Internet: http://en.wikipedia.org/wiki/Paolo_Giovio Letöltés ideje: 2012. 02. 27.

⁵⁷ Barlay Ö. Szabolcs, Romon virág. Budapest, Gondolat, 1986 83-88.pp.

Horn Ildikó, Hit és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története, Budapest, Balassi, 2009, 36-38.pp.

erényeit.” De szeretettel és tisztelettel szól róla aki „...nagy jóságával ellenfeleit Megbékítette, majdnem mind barátjává vált...a nyomort, nélkülözést kegyelmével enyhítette..” Felismerte, hogy halálával az utolsó nemzeti – született magyar király szállt sírba „... Már lealkonyult a született magyar királyok koronája, az utolsó is befejezte életét...” (Sommer János német származású humanista ugyanezt állapította meg, mikor „... rex Hungariae ultimus”-nak nevezte Őt).⁵⁸ A lengyel irodalom szempontjából művei nem túl jelentősek, de korfestő jellegük és jellemzésük miatt számunkra történeti értéket képviselnek.

Érdemes még megemlítenünk Schesaeus Christianust (magyarosan Schesaeus Keresztélyt) a szászok Janus Pannoniusát, aki Brassóban, Bártfán és Wittenbergben tanult, majd Kolozsváron, Tóbiáson és Medgyesen működött. Legjelentősebb munkája a *Pannónia romjai* (*Ruinae Pannonicae*), melyet Forgách Ferencnek és – a következő fejedelemnek – Báthory Istvánnak ajánlott. Több részből álló művéből János Zsigmond alakja rajzolódik ki, de szemlélete és megítélése leginkább Forgách Ferencéhez közelít. Az I. könyvben mely a Közállapotok címet viseli, például így ír:

„...S legfőbbképpen a vallásban dűl tébolyodott harc,

Mert szabadon hirdetheti, aki akarja a dogmát,

Mit csak az emberi agy gyengéje hozott a világra.

Ím ez a sok-sok bűn veszélyes baj okozója.”⁵⁹

Az irodalom támogatása mellett, a fejedelem a zenét is nagyon szerette (mint tudjuk lanton és orgonán is játszott). Rövid ideig az udvarában élt és alkotott a reneszánsz, polifonikus zene és a lantjáték Európa-hírű művésze Bakfark Bálint. A brassói születésű zenész már a fejedelem apját is szolgálta, majd bejárva Európa nagyvárosait, hosszú ideig a lengyel királynak (János Zsigmond nagybátyja) muzsikált. 1569-ben rövid ideig fogságba került, mert gyanú merült fel, hogy részt vesz a Dobó-Balassa felkelésben,⁶⁰ ezután „menekült” Erdélybe.

⁵⁸ Kapelus Helena, Zápolya János Zsigmond udvara Gruszczyński epigrammáiban, in: Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből, szerk. Csapláros István, Hopp Lajos, Reychman Jan, Sziklay László, Budapest, Akadémiai, 1969, 145-160.pp.

⁵⁹ Tóth István, A gyulafehérvári humanista költészet antológiája, Budapest, Accordia kiadó, 2001 (Hagyományörző könyvek 1.) 78.p. és 468.p.

⁶⁰ 1569-ben meggyanúsították az egeri hős Dobó Balassa Jánost és sógorát Balassa Jánost (a költő Balassi Bálint édesapját), hogy lázadást kívánnak szítani János Zsigmond segítségével I. Miksa Habsburg király ellen. Mindkettőjüket letartóztatták, Balassa megszökött, Dobó végül kegyelmet kapott. A per némileg koncepcióssá jelleget mutatott, de valószínűleg tényleg létezett az összeesküvés. Hóvári János, A hűtlen Dobó, Budapest, Helikon kiadó, 1987 (Labirintus) 124.

Itt uradalmat kapott a fejedelmi székvárosban, ám a következő évben miután pártfogója elhunyt Itáliába költözött és ott is halt meg 5 évvel később.⁶¹

Külön kell szót ejteni a könyvnyomtatás és a könyvkereskedelem ügyéről. A 15-16. sz. fordulóján Buda és a Felvidék mellett a könyvkereskedelem is megindult Erdélyben. Jórészt a német polgárok által lakott városokban növekedett a könyvek száma, általában a könyvnyomtatók és a könyvkötők voltak a művek terjesztői, illetve maga a szerző, papok, tanítók is részt vettek alkalmilag a terjesztésben. 1543-ban Brassóban Valentinus könyvkereskedő 312 forintért vásárolt könyvet a Honterus alapította gimnázium könyvtárának.⁶² A korábban csak a tudósok, papok számára elérhető nagy értékű könyveket felváltották a többek által is megvásárolható, olcsóbb kiadványok. A 16. sz. második felében kezdtek megjelenni a könyvkereskedelmet korlátozó rendeletek, intézkedések, így János Zsigmond 1563-ban kitiltotta Erdélyből a külföldi kereskedőket és privilégiumot adott a brassói Calix Honterusnak, a kolozsvári Johann Schessburgernek és Ambrosius Falknak a külföldi könyvek árusítására. (A későbbi időszakból többek között Heltai Gáspárné könyvkereskedői tevékenységéről maradt fenn adat.)⁶³ Scheseaeus Christianus említett műve szerint a szász könyvkereskedők „Bizáncból” is szereznek be cirill betűs, orthodox nyomtatványokat.⁶⁴

A könyvnyomtatás terén egyértelműen kimutatható az udvar támogatása, ez összefüggésben a vallással az 1560-as évek végére kialakította a szimbiózist a nyomdák és az unitárius hit között. Kiadták a vitairatokat, melyek segítettek a hit terjesztésében,⁶⁵ ezáltal a műveket megvették, így mindenkinek hasznát termelt, és mivel az uralkodó hitét szolgálta, egyértelmű volt a mecénatúra jelentősége (amit az is mutat, hogy a fejedelem halála után a nyomdák megszűntek vagy „átalakultak”). Legjobb példája ennek az 1569-től Abrudbányán, majd Simándon működő Karádi Pál vezette nyomda. Létrejöttének célja a Partium és a Török Hódoltság területén terjesztani az unitárius vallást. Ezzel János Zsigmond politikai céljait is szolgálta, hiszen a Habsburgokkal szemben igényt tartott a Partium feletti uralomra, illetve ellensúlyozni kellett a református Melius Juhász Péter területre gyakorolt hatását. A nyomda a

⁶¹ Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990 Internet:
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/ABC00523/00627.htm> Letöltés ideje: 2012. 02. 27.

⁶² V. Ecsedy Judit, A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473 – 1800, Budapest, Balassi kiadó, 1999, 301. p.

⁶³ Kókay György, A könyvkereskedelem Magyarországon, Budapest, Balassi Kiadó, 1997. 61-65.p.

⁶⁴ V. Ecsedy Judit, i.m., 301. p.

⁶⁵ Ahogy Jacobus Palaeologus is megfogalmazta: „Ezért az íráshoz folyamodtak és nyomdákat kerestek, hogy az igazság sok-sok lapon áradjon szét és sokak keze forgathassa, szeme olvashassa s füle hallhassa.” Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból, vál. Balázs Mihály, Budapest-Kolozsvár, Akadémiai kiadó, 2003. 36.p.

temesvári pasa jóváhagyásával működött és a fejedelem halálával kialakuló – és az addigi védelmet megszüntető - erdélyi hatalomváltás ugyanis azonnal a nyomda megszűnését hozta.⁶⁶ Egyetlen ismert kiadványa az Abrudbányán készült „*Balassi Menyhért árultatásáról*” című mű.

Heltai Gáspár erdélyi, szász család sarja, születési éve ismeretlen. Német anyanyelvű, csak felnőttkorában tanult meg magyarul. Wittenbergben tanul – Honterus János ajánlólevelével – majd Kolozsvárott lesz lelkész. 1550-ben nyomdát alapít Hoffgreff Györggyel, aki szintén szász család sarjaként Wittenbergben végzett, majd Nürnbergben tanulta ki a nyomdászat fortélyait. Hoffgreff adta a nyomdai felszerelést, Heltai a helységet, a pénzt és a lelkészi tekintélyét. Két évig mindkettőjük neve szerepelt a nyomtatványokon, 1553-ban csak Heltaié, 1554-1558 között csak Hoffgreffé, majd az évi halála után a nyomda a már a kálvinista irányzat felé hajló Heltaié lesz. Mivel a szászok német nyelvű könyvek iránti igényét a brassói Honterus nyomda már kielégítette, a Heltai nyomda a protestáns szellemű, anyanyelvi munkákat jelentette meg. Az általa kiadott művek – melyek nagy részét Ő írta, fordította – nagyban hozzájárult a magyar helyesírás kialakulásához.⁶⁷

Az 1560-as évek elején létrehozta a harmadik hazai papírmalmot, mely a kiadó papírellátása mellett a fejedelmi udvar és a debreceni nyomda igényeit is ellátta. Valószínűleg 1569-től lesz unitáriussá, hiszen a következő évben megjelenő *Háló* című művének előszavában, már egyértelműen kinyilatkoztatja hitét, s nem mellesleg a szentháromsággal polemizáló mű János Zsigmond felkérésére és támogatásával készült. Báthory István 1571-es cenzúrarendelete után, - mely egyértelműen az unitárius irodalom ellen irányult és minden művet kiadása előtt be kellett mutatni a fejedelemnek, a korábbi műveket sem lehetett kiadni és a feljelentőknek pénzjutalom is járt, - Heltai szépirodalmi és történeti műveket adott ki haláláig, 1574-ig. Jakab Elek számítása szerint 1550 és 1579 között a huszonegy magyarországi nyomda százhat kiadványt adott ki, ebből a Heltai nyomda huszonkilencet, és ebből húszat magyarul.⁶⁸

A harmadik erdélyi nyomda Raphael Hoffhalterhez kötődik. A lengyel születésű, eredetileg Skrzetusky nevű nemes, németalföldi, svájci, majd bécsi tartózkodás után 1563 körül érkezett Debrecenbe. A „kálvinista Rómában”, majd Váradon is elsősorban Melius Juhász püspök műveit adta ki az ekkor már unitarizmussal kacérkodó nyomdász. 1567-ben kerül Gyulafehérvárra, ekkor szakított Melius Juhásszal és vallásával. Vagy a fejedelem vagy Dávid

⁶⁶ Horn Ildikó, *Hit és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, Balassi, 2009, 52-54.pp.

⁶⁷ Kelemen Miklós, Heltai Gáspár, Budapest, Magyarországi Unitárius Egyház, 1999 (Unitárius arcképcsarnok 2.), 7-13.pp.

⁶⁸ Kelemen Miklós, Heltai Gáspár, Budapest, Magyarországi Unitárius Egyház, 1999 (Unitárius arcképcsarnok 2.), 14-30.pp.

Ferenc és Giorgio Blandrata hívására érkezett, akiknek szükségük volt egy „udvari nyomdászra” és a sajtójára és nem mellesleg a legnagyobb riválistól sikerült elcsábítani a kiadóját. Dávid Ferenc főműveinek (*Rövid magyarázat, Rövid útmutatás*) kiadása mellett Werbőczy *Hármaskönyvét* is kiadta magyarul, ám 1568 februárjában hirtelen elhunyt. Özvegye és Rudolf fia 1569-ig még próbálkozott a kiadással, ám Heltai az évi áttérésével az Ő nyomdája is már az uralkodó rendelkezésére állt, és nem volt szükség az akkor már gyenge minőségű termékeket előállító, nehezen működő nyomdára. 1567 és 1569 között a nyomda huszonhárom munkát adott ki, tizet magyarul, tizenhármát latin nyelven.⁶⁹

Jelentős tevékenységet fejtettek ki a már említett erdélyi, szász nyomdák is. Az első magyarországi nyomdaalapítás a 16. században Szebenben történt, az első nyomtatott könyv 1525-ből való. A következő évi pestissel foglalkozó mű nyomdászát Lukás Trapoldner néven ismerjük, de ezután a nyomda működése félbeszakadt az 1570-es évekig. Munkáját a brassói Honterus műhely vette át. Honterus már külföldi útjai során felismerte a könyvnyomtatás jelentőségét és képezni igyekezett magát. Legismertebb tudományos munkája az 1532-ben, Bázelen kiadott általa tervezett, metszett és sokszorosított térkép a *Chronographia Transylvaniae*. Hazatérte után nyelvtanokat, földrajzkönyvet, ókori szerzőket, szentenciagyűjteményeket és természetesen a hithez kapcsolódó munkákat adott ki, 1549-ben bekövetkező haláláig. Ezután a nyomdát Valentin Wagner vette át és működtette az előd szelleméhez híven. A műhely 1594-ig dolgozott.⁷⁰

János Zsigmond nemcsak a könyvek segítségével, hanem az oktatás fejlesztésével is szolgálni kívánta a protestáns egyházak ügyét. Az 1567-ben felmerült gondolat egy protestáns, – és nem elsősorban unitárius – egyetem (akadémia) alakítására, mely az arisztoteliánus későiskolasztika ellenében jönne létre, a studia humanitatis szellemében. Ezt mutatja, hogy két Európa-hírű tanárt is meginvitált Erdélybe, a bázeli egyetemen retorikát tanító Celio Secundo Curione-t és a francia filozófus pedagógust Petrus Ramust. Sajnos a Szászsebesre tervezett intézmény nem jött létre, így a tudósok sem érkeztek Erdélybe.⁷¹ De Kolozsvárott létrejött az unitárius kollégium az 1560-as évek végén, és középszintű iskolák is működtek Marosvásárhelyen, Nagyenyeden, Tordán, Désen, Torockón.⁷²

⁶⁹ Jakó Zsigmond, A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája, = Uő.: Társadalom, egyház, művelődés: Tanulmányok Erdély történelméhez, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1997 (METEM könyvek 18.), 241-260. pp.

⁷⁰ V. Ecsedy Judit, i.m., 40-45. pp.

⁷¹ Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról, Magyarországi Evangélikus Egyház, Credo Evangélikus Műhely, 14. évf. 2008/1-2. 83.p.

⁷² Szentmártoni Kálmán, János Zsigmond erdélyi fejedelem élete és jellemrajza, Székelykeresztúr, k.n., 1934, 337-338.pp.

Az ifjú fejedelem már korai éveitől kezdve nagy érdeklődést mutatott a történelem iránt és pártolta az ilyen típusú művek létrehozását. Ezt mutatja, hogy Michael Siegler szász szerző, később Bél Mátyás által kiadott művének első változatát a fejedelemnek ajánlotta (az ismert változatot már Báthory Istvánnak), és ebben az ajánlásban Nagy Sándorhoz és Scipiohoz hasonlítja az uralkodót. Forgách Ferencsel Raguzában lemásoltatta Ludovicus Tubero pár évtizeddel korábbi történeti munkáját, mely a Jagelló korszakig követi a magyar és dalmát történelmet. Illetve kísérletet tett Gian Michele Bruto itáliai történetíró meghívására, ám Ő csak három évvel később érkezett Erdélybe és folytatta Bonfini munkáját. Sajnos műve elveszett így csak Istvánffy Miklós és Bethlen Farkas írásaiból ismerhetünk belőle részleteket.⁷³

János Zsigmond a kultúra támogatásával Erdély későbbi aranykorának alapjait rakta le, és méltónak bizonyult humanista neveltetéséhez és hűnek a magyar művelődés legszebb pillanataihoz.

Szapolyai János Zsigmond István

Bár dolgozatunk fő témája az első erdélyi fejedelem, de megnevezése és megítélése a történettudományban nem független a vallási hovatartozástól és nagyban meghatározta az utókor értékelését. Mint már említettük születéskor a János Zsigmond István nevet kapta. A miértje mindnyájunk számára érthető. De véleményem szerint el kell választani a 16. századot – vagyis a saját korát, és az azt követő századokat a név tekintetében.

Ha végignézzük a vele egykorú, vagyis az életében keletkezett forrásokat, nem ismertek János Zsigmondot. Bár dolgozatunkban végig így neveztük az elfogadott kánon alapján. Mindenki, aki róla vagy hozzá beszélt II. Jánost, vagy csak Jánost említ akár az ellensége, akár a pártfogoltja. Ez tükröződik Forgách Ferenc, - engesztelhetetlen ellenfele, majd kegyeltje a fejedelemnek – főművének teljes címében az *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*. Ezen a néven II. János lett megválasztott király (sosem koronázták meg), és ez a név öröklődik számára Erdély uraként is, bár a fejedelmi cím is kicsit anakronisztikus, hisz a Fejedelemség kialakulásáról csak a speyeri szerződés után beszélhetünk. Tehát korai halála miatt csak pár napig tekinthető fejedelemnek. A II. János név szerepel Bánffy Gergely munkájában, aki talán el is kísérte a szultán elé, Szamosközy István töredékesen fennmaradt írásaiban, Borsos Sebestyén írásában

⁷³ Bartoniék Emma, Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből, Kézirat gyanánt soksz., Budapest, ELTE, 1975, 153-157.pp.

és ha hihetünk, hogy létezett az az aranyozott lemez a koporsóban, akkor ez mindenképp döntő bizonyíték. Illetve a Dávid Ferenc vagy az olasz költő Atanagi neki dedikált műveinek címlapján is vagy a János vagy a II. János név szerepel.

Kérdéses, hogy egy másik szemtanú Giovanandrea Gromo toszkán testőrkapitány, aki 1564 és 1567 között szolgált a fejedelmi udvarban *Compendio* című művében mi szerepel.⁷⁴ Az ezt elemző közelmúltban megjelent írások János Zsigmondról beszélnek, de nem valószínű, hogy ő is így nevezte volna.⁷⁵

Az általam ismert források közül Istvánffy Miklós művében jelenik meg a „János Zsigmond” elnevezés. Ha hihetünk Tállyai Pál 17. századi fordításának és a 2003-as kiadásnak, érdekes módon itt fordítva Zsigmond Jánosként emlegeti. Bár főképpen Oláh Miklós és Forgách Ferenc műveit használta forrásul, mégis eltért a névhasználatban. Ennek talán az az oka, hogy Istvánffy királyi hivatalnok, majd nádori helytartó. Tehát a Habsburg-udvar embere, így nem ismeri el a II. Jánosként megválasztott magyar királyt politikai okokból vagy a megbízói iránti lojalitásból, és II. Jánosból Zsigmond János lesz.

Az utána jövő történetírók, pedig a hagyományoknak megfelelően előző szerzőktől vettek át neveket, tényeket, sőt egész bekezdéseket. Bethlen Farkasnál már János Zsigmond, talán magyarosabbnak találta, talán erdélyi lévén nem haragudott Szapolyai Jánosra és a nevét a lengyel királyé elé tette. A 18. századtól meginduló jezsuita történetírás és forráskutatás már nem is érdekelt az eredeti név visszaállításában. Hisz II. János csak egy hitehagyott katolikus volt, ráadásul a jezsuita rend igencsak kötődött a bécsi udvarhoz. A név, – már ha egyáltalán felmerült – egyre inkább bekerült és mindennapivá vált a kulturális köztudatba. Mire a 19-20. századra kialakult a komoly, tudományos történetírás már meg sem kérdőjeleződött János Zsigmond neve. A mai napig sem, hiszen hiába adtak ki már több János korabeli forrást, továbbra is mindenki János Zsigmondról beszél.

Az István név a legproblematisabb. A törökök következetesen Istvánnak hívták az iratokban. Aminek talán az az oka, hogy a számukra legitim János (Zsigmond István) királyt ne keverjék össze az apjával, akit viszont János királynak neveztek. Tehát János Zsigmond István névhasználatának a megváltozását talán egy politikai kisstílúségnek és egy rosszul

⁷⁴ Szentmártoni Kálmán, Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya új megvilágításban, Pallas, Cluj, 1937 (Keresztény Magvető füzetek 23.), 3-5. pp.

⁷⁵ F. Molnár Mónika, Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében, FONS VIII.évf., 2001/1.

értelmezett múltértelmezésnek köszönheti a 17. századból.⁷⁶ Ha a történelmi tényeknek meg akarunk felelni az Ő neve II. János.

Jellemének és valláshoz való viszonyának megítélése szintén problematikus. Forgách Ferenc és Gromo kapitány véleményét már ismerjük, a szintén kortárs Borsos Sebestyén így ír:

„Ez az istenfélő és tökéletes igaz keresztyén fejedelem vala, kinél drágálatosabb királya nem volt a keresztyéneknek, ki az Isten igéjének ilyen tudakozója lett volna.”⁷⁷ Majd kiemeli az uralkodó vallási türelmét és a reformált vallások védelmét.

Gian Michele Bruto - Brutus János Mihály, akinek munkáját Bethlen Farkas művéből ismerjük, a fejedelem halála után így ír róla:

„Amíg élt, legtöbbször ingatag egészségi állapottal rendelkezett. Ha nem volt éppen beteg és nem szorult ápolásra, könnyed élcekkal és tréfákkal mások lenézése nélkül gyönyörködtette magát. Szelídsége, akárcsak az apjáé, szembetűnő volt. Az ételben és az italban mértékletességgel, a beszédben a szűkszavúsággal tűnt ki, a zenének azonban olyan nagy kedvelője volt, hogy orgonán e művészet legjelesebbjeivel is vetekedett...”⁷⁸

Jacobus Palaeologus az ószövetségi Jósias király megtestesüléseként jeleníti meg a fejedelmet, és róla nevezi el a világ valaha élt összes teológusának helyet adó várost Janopolisnak. Ezt írja:

„Ki tagadhatná, hogy Erdélyben világlott fel az igazság a személyében egy Istenről. De ez sem történet volna meg, ha Isten nem ad nekünk egy lelkületében Frigyes fejedelemhez fogható, számunkra biztonságos vendéglátással szolgáló embert, név szerint II. Jánost, Magyarország választott királyát, s ha ő Zsigmond császárként viszonyult volna hozzánk, vagy az előző korok a maguk uralkodóihoz formálták volna, magunk is sötétben maradtunk volna...”⁷⁹

Istvánffy Miklós csaknem korabeli munkájában, Forgách katolikus álláspontjához hasonló szavakkal emlékezett meg róla. Kiemelvén „...sem tompa elméjének jó természetivel, sem erkölcsével semmi jó magaviselő fejedelemhez illendő dolgot nem hozott magával...”Ezért szinte nem is véletlen az, hogy „...az Isten Cristus az dögletes tudománnak vallóját s az ő

⁷⁶ Erre utal Geréb László megjegyzése is a 95. oldali jegyzetben. A hazai osztályharcok irodalma 1525-1660, szerk. Geréb László, Budapest, Művelt Nép, 1955, 95.p.

⁷⁷ Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferencz, János Zsigmondról és az erdélyi reformációról, = Erdély öröksége 1541-1571. Tündérország, Szerk.. Makkai László, Budapest., Akadémiai Kiadó. Reprint, 1993. 129-130.pp.

⁷⁸ Bethlen Farkas, i.m., 342-343.pp.

⁷⁹ Balázs Mihály, Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról, Magyarországi Evangélikus Egyház, Credo Evangélikus Műhely, 14. évf. 2008/1-2, 67-68.pp.

isteni dicsőségének szörnyű rágalmozóját éretlen halállal elvevén....”⁸⁰ Ez a megközelítés az „ariánus pestis” megítélésében, mely csak a fejedelem és a vezető tisztségviselők támogatása miatt terjedhetett el, visszatérő motívum a katolikus-jezsuita történetírásban.

Szamosközy István véleménye elütött a fent említett irányzattól. Ő kiemelte szelídségét, megbocsátását, nagylelkűségét, zenei hajlamát. Forgáchcsal szemben ő nem tudott az alkoholizmusáról, hanem Gromohoz hasonlóan a mértékletességét és józanságát emelte ki. Emellett „tudományosan képzett főnek” nevezte.⁸¹

Bocskai István a későbbi erdélyi fejedelem és a róla elnevezett felkelés vezetője, politikai előképének és ideológiai társának tekintette János Zsigmondot, olyannyira, hogy meghagyta, a sírja a gyulafehérvári templomban a fejedelmé mellett legyen. Így is történt.⁸²

Az ezt követő évszázadokban a kortól eltávolodván, még jobban elválnak a vallási alapú történeti értékelések. A Habsburg uralom megerősödésével és megszilárdulásával párhuzamosan, a katolikus egyház újra teret nyert és visszaszerezte a korábbi vezető pozícióit. Állam és egyház összefonódása egyértelműen megjelent a történettudományi munkákban, melyek a hatalom legitimációját szolgálták és a másik oldal lejáratását célozták. Mint utaltunk rá ezt szolgálhatta a nevekkal való „játék”, illetve a csíksomlyói pünkösdi búcsú megokolása is.

Természetesen az ellenpólus is megjelent. Az Unitárius egyházhoz kötődő, illetve ilyen szemléletű szerzők a másik pólust képviselték és minden kritika nélkül magasztalták a fejedelmet. A 19. századtól, mikortól is kialakult, és felvirágzott a magyar tudományos történetírás, már mindkét pólus erőteljesen megjelent.

Pszichobiográfiai vázlat János Zsigmondról

A pszichobiográfia a pszichológia történelmi alkalmazása, kifejezetten egyének élettörténetére vagy pályafutására. A modern, módszeres mélylélektani elvek és eszközök segítségével az életutak leírása természetesen tartalmazhat feltevéseket és elméleteket, de felhasználásával közelebb juthatunk a személyiségjegyek kialakulásához és az ebből fakadó okok, motivációk jobb megismeréséhez. Az első ilyen jellegű munka Sigmund Freud

⁸⁰ Istvánffy Miklós, Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/2. 13-24. könyv, Budapest, Balassi Kiadó, 2003 (Történelmi források I.), 472.p.

⁸¹ Szentmártoni, i.m., 351-352.pp.

⁸² Szabó Péter, Kultikus összefonódás, politikai emlékezet Bocskai István János Zsigmondhoz való viszonyában, = Uő.: Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon, Budapest, ELTE-L1Harmattan kiadó, 2008 (TDI Könyvek 7.) 138-146.

Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke című 1910-ben megjelent mű volt.⁸³ Ő mint a címből is látható gyermekkori élmény alapján dolgozta fel a művész életútját, mi nem követhetjük ezt az utat, mivel erről a korról viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre. Természetesen felvetődhet a kérdés, hogy nem anakronisztikus-e egy, az elsősorban a 20. században kialakult tudomány felhasználása egy 16. századi személy jellemzésére, de én úgy gondolom, hogy figyelembe véve a korok és a kultúrák közötti különbséget, az emberek bánatai, vágyai, motivációi ugyanazok voltak akkor és most is.

János Zsigmond apa nélkül, ahogy ma mondanánk „csonka családban” nőtt fel. Ez is okozhatta ragaszkodását Csáky Mihályhoz, aki apapótló szerepet is betölthetett, hisz folyamatosan jelen volt az életében először, mint nevelő, majd, mint kancellár. Emellett Csáky a folytonosságot is megtestesítette, hisz már az apa, Szapolyai János udvarában is szolgált, így Ő ismerte azt, akit a fejedelem nem. Kisfiú korában voltak hasonló korú gyermekek a környezetében (Csáky megfelelő korú rokonai), de mégsem alakult ki a korcsoportnak megfelelő szocializáció és túl mély nyomot sem hagyhattak benne, mert a források nem beszélnek vele egykorú barátokról, hű emberei inkább az idősebb generáció tagjai voltak. Ennek oka lehetett a komoly, nagy sorsra hivatott nevelés, mely korán kiölte belőle a gyermeki lélek csíráját is. Ez a komolyság végigkísérte egész életén át és korán konfliktusokhoz vezetett édesanyjával, aki túlzott kötődéssel, szeretettel és féltékenységgel ragaszkodott fiához, amit az is mutat, hogy megghiúsította a francia uralkodó által ajánlott házassági ajánlatot. Ezzel magához láncolta fiát és nélkülözhetetlenné tette magát az életében, legalábbis ezt a látszatot keltette. Természetesen ezzel a maga hatalmát is szolgálta, hisz a fia nem kerülhetett „káros”- más jellegű – befolyás alá és nem használhatták fel ellene. Ezeknek a patológikus tünetei később megmutatkoztak az emberkerülő, magányos személyiségben, melyet egész életében áthatott a nőies lágyság és az esetlen gyengeség látszata. („Szelídsége, akárcsak az apjáé, szembetűnő volt.”)

„Különben is melankolikus alkat volt, hihetetlenül görcsös, olyannyira, hogy egész napokat töltött ülve, miközben szemét szóltanul egy helyre irányította; a házon belül sem járkált, sem testét, sem szellemét nem gyakorolta; egyetlen kedvtelése a vadászat volt, ha a betegség nem akadályozta”.⁸⁴ Forgách Ferenc írta ezen a szavakat miután elfajzottságára és alkoholizmusára utal, tehát nem a dicséret és nem is a fejedelem jellemének jobb megismerése motiválta. De

⁸³ Történeti és politikai pszichológia, Szerk. Hunyady György, Budapest, Osiris kiadó, 1998 (Osiris tankönyvek), 305-315. pp.

⁸⁴ Forgách Ferenc, Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt = Humanista történetírók, Szerk.: Kulcsár Péter, Budapest, Szépirodalmi könyvkiadó, 1977, 981-984. pp.

talán rátapintott valamire, és valóban a megfelelő hippokratészi személyiségtípus jellemzőit alkalmazta leírásában (bár Ő sértésnek szánta).

A melankolikus szó eredeti jelentése mélabús, búskomor, szomorú. Az ilyen típusú személyeket az introvertáltság – befelé fordulás jellemzi, gondossággal, komolysággal ötvözve. Érzékeny, lelkiismeretes emberek, akik alaposan, minden oldalról körbejárnak egy problémát, de filozofikusan és idealistán is képesek közeledni a témához. Ebben a mondatban minden benne van, ami jellemzi János Zsigmond viszonyát a valláshoz és a hithez. Minden egyes új irányzatot igyekezett megismerni és ütköztetni a meglévő hitelvekkel, de a párbeszéd keretein belül kívánta a problémákat megoldani. Tehetséges, művészetekben jártasak az ilyen típusú emberek. A fejedelem nyolc nyelven beszélt, tudott olvasni és lanton és orgonán is játszott.

Gyengeségeik a melankolikus embereknek, hogy gyakran rosszkedvűek és depresszióra hajlamosak. Ezt igazolhatja a Forgách Ferenc idézet is, illetve azon viselkedés, ahogyan fogadta az ellene elkövetett merényleteket. Depresszív, beletörődöm módon viselkedett ezekben az esetekben és bár mindig megbocsátott, ezt a nagylelkűség mellett talán annak a számlájára is írhatjuk, hogy nem félt a haláltól. Természetesen ebben közrejátszott addigi változatos, igen viharos élete – a harcok, a menekülések, az új helyek – illetve folyamatos, az életét végigkísérő fájdalmak és Istenben való rendíthetetlen hite is.

Életének másik tragédiája a házasság problémája. Ez irányú törekvései párhuzamot mutatnak Hunyadi Mátyás törekvéseivel, mindketten nemesi család sarjai, nem több százéves uralkodócsaládok szülöttei. Mindkettőjüknek szükségük volt európai legitimációra és hatalmuk elismerésére, ezt házasság útján próbálták elősegíteni. Mátyásnak végül sikerült egy másodvonalbeli uralkodóháztól feleséget hozni, de János Zsigmond még ezt sem mondhatta el. A több éven és több uralkodói udvaron átívelő, hiábavaló „feleségvádaszat” biztos nem hatott üdítően a lelkére annak az embernek, aki a tökéletes társat kereste. Természetesen ez csak illúzió lehetett, már csak a dinasztikus okokból tervezett házasság miatt is, de a természetes vágy és igény a szerető partnerre, aki igaz szeretetet adhatott volna neki anyja halála után, jelen lehetett. Emellett fizikális, szexuális inger is minden bizonnyal megvolt a fejedelemben, hisz fiatalember volt. Nincsenek források János Zsigmond nemi életéről, de biztosak lehetünk benne, hogy ha csak parányi gyanú is felmerült volna bármi „fehérnéppel” kapcsolatban, azt tudnánk Forgách püspök munkájából.

Mivel ezek a természetes ösztönök feltételezhetően kielégületlenek maradtak, szorongás léphetett föl, mely bizonytalan, feszültségi állapotot jelent. A szorongás bár segít a lelkiismeret kialakulásában és a konfliktusok megoldásában, de ha tehetetlenség és

kielégületlenség érzetét vonja maga után menekülési, vagy neurotikus tüneteket okozhat. (lásd hadadi vár eleste utáni menekülés esete). Az erősödő szorongás esetén a szervezet elhárító mechanizmusokat léptet életbe. A több lehetőség közül, ami leginkább jellemző a fejedelemre az a szublimáció. Ez inkább csökkenti és szabályozza a feszültséget, és Freud szerint ennek révén a szexuális ösztönöket nem szexuális célok felé terelik és az innen nyert energiát magasabb rendű, az emberiség céljait szolgáló tevékenységbe és alkotásokba fordítják. Így fontos szerepe van a kultúra létrehozásában.⁸⁵ Mindez kimutatható a fejedelem kultúrához és valláshoz való hozzáállásában.

A tehetségről már beszéltünk, de a Cropley által összefoglalt az alkotó ember főbb jellemzői – egy kivétellel szintén ráillenek János Zsigmond személyiségére:

- változásra törekvés, merészség
- kevésbé képes kontrollálni magát – ez az ami talán a legkevésbé jellemző
- hajlam a fegyelmezetlenségre
- nyitottság az új elképzelések iránt
- nonkonformizmus, a tekintély megkérdőjelezése
- gyors, rugalmas reagálás az új helyzetekre.⁸⁶

Az alapérzelmek és a kultúra kapcsolatát vizsgáló kutatások intézményesítik az alapérzelmek kifejezését és társadalmi kontrollját. Az adott kultúrában felnövő ember tehát a szabályokhoz igazodva engedje szabadon érzelmeit. Az érzelmek és az intézményesült forma között az összekötő kapocs az élménykör, melyek általános emberi élményeknek nevezhetők.

A mi szempontunkból a következők a fontosak:

<u>Érzelem</u>	-	<u>Élménykör</u>	-	<u>Intézményesült forma</u>
Félelem		halál és veszteség		vallás
Szomorúság		halál és veszteség		vallás
Elfogadás		lelki betegségek		pszichoterápia, sámánizmus ⁸⁷

Édesapja hiánya, édesanyja halála, a szerető feleség és ezáltal saját gyermek hiánya (vesztesége) és a már említett okok mind a vallás felé fordulást eredményezték. Az elfogadás esetében a szorongás, a depresszió, mint lelki betegségek szintén a vallással való foglalkozást erősítették (mivel pszichoterápia akkor még nem létezett, a sámánizmus meg János Zsigmond személyes, erős Isten hite és humanizmusa miatt nem jöhetett volna szóba).

⁸⁵ A pszichológia alapjai, Szerk. Bernáth László, Révész György, Budapest, Tertia kiadó, 1998, 65-67. pp.

⁸⁶ A pszichológia alapjai, 174. p.

⁸⁷ A pszichológia alapjai, 219-220. pp.

Az itt kibontakozó kép egy boldogtalan, de önmagát feláldozó, érdekeit nem néző, lelkiismeretes emberé. Aki vágyott a szeretetre, az elismerésre, emiatt adott nagyon mások szavára és mutatta a gyengeség jelét. Az életében bekövetkező frusztrációkat igyekezett magába fojtani és nem agresszióban megjeleníteni (csak egyszer volt „kegyetlen” a székely lázadás után kivégeztette a vezetőket), hanem értékes dolgok létrehozatalára, művészek, művészetek támogatására és a hitben való elmélyülésre fordítani felesleges energiáit. Az egész életében keresett „valamit”, nem tudjuk, hogy megtalálta-e, de ha igen rövid életében Isten volt az a „valami”.

Zárszó

II. János Zsigmond erdélyi fejedelem és választott magyar király életútját és jellemét kívántam felvázolni ebben a pár oldalban. A méltatlanul elfeledett és szinte senki által nem ismert uralkodó megítélése a mai napig visszás és szomorú. Szomorú, mert az Erdélyi Fejedelemség története rövid intermezzo után rögtön Báthory Istvánnal kezdődik, akiről a laikus általában annyit tud, hogy lengyel király is volt (tehát biztos kitűnő erdélyi fejedelem is, bár miután elnyerte a lengyel trónt nem volt többet Erdélyben). Azért is szomorú, mert benne tisztelhetjük az utolsó – igaz nem megkoronázott, csak választott – magyar királyt és a humanista Mátyás udvarának, körülményekhez képest méltó folytatóját.

A budai udvar bukása után a gyulafehérvári udvar átvette a stafétát, és megpróbált kulturális csillag lenni a hazánk felett beborult égen. Ezzel az egész magyar nemzetnek tett szolgálatot, őrizte a magyar hagyományokat és őrizte és elősegítette a magyar nyelv terjesztését. A zavaros időkben ezt sem a Habsburg Birodalom, sem az Oszmán Szultánság nem akarta és nem is tudta megtenni. Természetesen neveltetéséből és jelleméből eredendően ez számára természetes volt és az is, hogy megalakuló kis országában amennyire tőle telik megőrizze az egyetértést és az egyensúlyt a népek és a vallások között.

Humanista udvara és a hithez való felvilágosult viszonya, melyet a hatalmi okok mellett, a személyiségjegyek is motiváltak, szinte egyedülálló volt az akkori Európában. Mint befogadó és elfogadó ország és társadalom a Lengyel Királyság mellett ez az ország volt a vallásuk miatt üldözöttek menedéke – a fejedelem haláláig mindenképpen.

Természetesen számtalan hibát találhatunk a fejedelemben és országában, hisz mint tudjuk csak török vazallus volt (akárcsak a Habsburgok 1548 után), és akadályozta a Magyar Királyság egyesítését (erre sem erő, sem akarat nem volt egyik oldalon sem). De létrehozta

azt az államalakulatot, melyre az utódok 150 évig építhettek, és mely érdekérvényesítő és ellenálló szereppel bírt a Habsburgokkal szemben, és amely őrizte a magyar államiság maradványait és kulturális örökségét.

Felhasznált irodalom

- 1504-1566: *Memoria rerum*, S.a.r.: BESSENYEI JÓZSEF, Budapest, Magyar Helikon, 1981 (Bibliotheca historica), 188.
- BORSA GEDEON, *16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban*, In: Magyar Könyvszemle, 1976/1-2, 42-60. pp.
- *Az antitrinitarizmus küzdelmei a háromságvédőkkel János Zsigmond életében* in. ZOVÁNYI 11-57.
- BALÁZS MIHÁLY, „A hit... hallásból leszön”: *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben*, = *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR PÁL, PÁLFFY GÉZA, TÓTH ISTVÁN, Budapest, 2002.
- BALÁZS MIHÁLY, *János Zsigmond fejedelem és a cenzúra*, = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének 80. évfordulójára* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996.
- BALÁZS MIHÁLY, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Akadémia Kiadó, Budapest, 1988 (Humanizmus és reformáció 14), 257.
- BALÁZS MIHÁLY, *Dávid Ferenc életútja*, Kolozsvár, Keresztény Magvető, 114.évf., 2008/2., 173-202.
- BALÁZS MIHÁLY, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*, Magyarországi Evangélikus Egyház, Credo Evangélikus Műhely, 14. évf. 2008/1-2. 67-93.
- BALÁZS MIHÁLY, 1568: *Eszmei és műfaji frissesség a 16. századi párbeszédés unitárius művekben*, <http://irodalom.elte.hu/villanyspenot/index.php/> Letöltés ideje: 2011.07.26.
- BALÁZS MIHÁLY, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, MTA, Budapest, Irodalomtörténeti Közlemények, 1993/2. 167-196.
- BALÁZS MIHÁLY, *Fikció és radikális dogmakritika: Észrevételek a korai antitrinitáriusok írásművészetéről*, in: *Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI GABRIELLA – TUSOR PÉTER, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2007, CD-ROM 419-432.
- BALÁZS MIHÁLY, *Felekezeti és fikció: Tanulmányok 16-17. századi irodalmunkról*, Balassi, Budapest, 2006 (Régi magyar könyvtár Tanulmányok 8.), 228.
- BARLAY Ö. SZABOLCS, *Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez*, MTA, Budapest, Irodalomtörténeti Közlemények, 70. évf., 1966/1-2., 183-190.
- BARLAY Ö. SZABOLCS, *Romon virág: Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1986, 385.

- BARTA GÁBOR, *Az erdélyi fejedelemség születése*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1984 (Magyar História), 280.
- BARTONIEK EMMA, *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Kézirat gyanánt soksz., Budapest, ELTE, 1975.
- Báthory István emlékezete, Szerk.: NAGY LÁSZLÓ, Budapest, Zrínyi Kiadó, é.n., 339.
- BETHLEN FARKAS, *Erdély története II: A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538-1571) II-V. könyv*, Budapest-Kolozsvár, Enciklopédia Kiadó, Erdélyi Múzeum Egyesület 2002, 367.
- BITSKEY ISTVÁN, *Hitviták tüzeiben*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1978 (Magyar História), 250.
- BORBÉLY ISTVÁN, *Melyik évben kezdődött az unitarizmus Erdélyben? : Történetkritikai tanulmány*, Minerva, Cluj-Kolozsvár, 1931? Klny. Erdélyi Múzeum 36.évf. 7-9.sz., 1-16.
- BORSA GEDEON, *Hoffhalter-problémák*, Akadémiai, Budapest, 1970, 368-373., Magyar Könyvszemle 1970. 4.sz. Xerox másolat
- CZIRÁKI ZSUZSANNA, *Az erdélyi százszok története: Erdélyi százsz irodalomtörténet*, Kozármisleny, Imedias kiadó, 2006, 317.
- DÁVID FERENC, *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennnek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002 (Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai2.), 302.
- DÁVID FERENC, *Rövid útmutatás 1567*, Budapest, Unitárius Egyház, 1984, 86.
- EKÁRT ANDOR, *Hogyan lett Dávid Ferenc unitáriussá?* Kolozsvár, Unitárius Sajtó- és iratterjesztő Bizottság, 1939 (Unitárius történelem), 16.
- ERASMUS ROTTERDAMI, *A keresztény fejedelem neveltetése*, Budapest, Európa, 1987, 160.
- *Erdély öröksége: Tündérország 1541-1571*, Reprint. Szerk.: MAKKAI LÁSZLÓ, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993, 164.
- *Erdély története I. köt: A kezdetektől 1606-ig*, Szerk.: KÖPECZI BÉLA, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 611.
- F. MOLNÁR MÓNICA, *Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében*, Fons VIII.évf. 2001/1, 85-107.
- FORGÁCH FERENC, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt = Humanista történetírók*, Szerk.: KULCSÁR PÉTER, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977, 567-1039.
- *Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, vál. BALÁZS MIHÁLY, Budapest-Kolozsvár, Akadémiai kiadó, 2003, 201.

- GROMO GIOVANANDREA, *Compendium*, =*Fejedelmek, forradalmak, vasutak*, szerk. TAKÁCS PÉTER, Debrecen, KLTE, 2000 (Erdélytörténeti könyvek3.).
- *A hazai osztályharcok irodalma 1525-1660*, szerk. GERÉB LÁSZLÓ, Budapest, Művelt Nép, 1955, 392.
- HECKENAST GUSZTÁV, *János Zsigmond végrendelete (1567)*, Kolozsvár, Keresztény Magvető, 111. évf., 2005/4. 317-334.
- HÓMAN BÁLINT - SZEKFÜ GYULA, *Magyar történet*, Internet: <http://mek.oszk.hu/00900/00940/html/> Letöltés ideje: 2006.08.25.
- HORN ILDIKÓ, *Hit és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, Balassi, 2009, 336.
- HÓVÁRI JÁNOS, *A hűtlen Dobó*, Budapest, Helikon kiadó, 1987 (Labirintus) 124.
- *Humanista történetírók*, Szerk.. KULCSÁR PÉTER, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977 (Magyar remekírók), 1195.
- *Irodalom és ideológia a 16-17. században*, szerk. VARJAS BÉLA, Akadémiai, Budapest, 1987 (Memoria saeculorum hungariae 5.), 439.
- ISTVÁNFFY MIKLÓS, *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/2. 13-24. könyv*, Budapest, Balassi Kiadó, 2003 (Történelmi források I.), 502.
- JAKÓ ZSIGMOND, *A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája*, = Uő.:*Társadalom, egyház, művelődés: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1997 (METEM könyvek 18.), 241-260.
- JAKÓ ZSIGMOND, *Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez*, = Uő.:*Társadalom, egyház, művelődés: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1997 (METEM könyvek 18.), 313-318.
- JÁSZAY MAGDA, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: Olasz kortárs írók a XV-XVIII. Századi Magyarországról*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996 (Italianistica Debreceniensis 3), 335.
- JÓZAN MIKLÓS, *Mit hisznek az unitáriusok?* Unitárius Értesítő, Budapest., I.évf. 1922/1.
- KAPELUS HELENA, *Zápolya János Zsigmond udvara Gruszcynski epigrammáiban*, in: *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. CSAPLÁROS ISTVÁN, HOPP LAJOS, REYCHMAN JAN, SZIKLAY LÁSZLÓ, Budapest, Akadémiai, 1969, 145-160.
- KELEMEN MIKLÓS, *Heltai Gáspár*, Budapest, Magyarországi Unitárius Egyház, 1999 (Unitárius arcképcsarnok 2.), 70.

- KÉNOSI TŐZSÉR JÁNOS – UZONI FOSZTÓ ISTVÁN, *Az Erdélyi unitárius egyház története I.*, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2005 (Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1.), 971.
- KÓKAY GYÖRGY, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Budapest, Balassi Kiadó, 1997, 154.
- LUKINICH IMRE, *Erdély területi változásai: a török hódítás korában 1541-1711*, MTA, Budapest, 1918, 646.
- Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990 Internet:
<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/ABC00523/00627.htm>
 Letöltés ideje: 2012. 02. 27.
- Magyar Emlékirók 16-18.század, Vál.: BITSKEY ISTVÁN, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982 (Magyar remekírók), 1000.
- Magyar História 1526-1608: Forrásgyűjtemény, Szerk.: NAGY Gábor, Debrecen, Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, é.n., 536.
- A magyar nemzet története, Szerk.: SZILÁGYI SÁNDOR, Digitalizált változat:
<http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> A letöltés ideje: 2006.08.25.
- Magyarország története 3/1 1526-1686, Főszerk.: PACH ZSIGMOND PÁL, Szerk.: R. VÁRKONYI ÁGNES, Budapest,. Akadémiai Kiadó, 1985, 929.
- MARCZALI HENRIK, *Magyarország története I-II: Egyetemes és hazai történelem*, Reprint, h.n., Laude Kiadó, é.n., 392., 332.
- Mindszenti Gábor diáriuma öreg János király haláláról, Budapest, Magyar Helikon, 1977.
- Nagy képes világtörténet, Szerk.: MARCZALI HENRIK, Elektronikus kiadás. Arcanum adatbázis Kft.
- OBORNI TERÉZ, *Erdély fejedelmei*, Budapest, Pannonica Kiadó, 2002, 222.
- OSTERMAYER HIERONYMUS, *Erdélyi Krónika 1520-1570, Dácia rövid krónikája 1143-1571*, ford. Lőkös Péter, Kolozsvár, Kriterion, 2005 (Téka sorozat), 163.
- PÁLFFY GÉZA, *A tizenhatodik század története*, Budapest, Pannonica Kiadó, 2000 (Magyar századok), 276.
- PÉTER KATALIN, *A reformáció: kényszer vagy választás?*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004 (Európai iskola) 125.
- PIRNÁT ANTAL, *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejétől = Irodalom és ideológia a 16-17. században*, szerk. VARJAS BÉLA, Budapest, Akadémiai, 1987 (Memoria saeculorum hungariae 5.), 9-61.

- *A pszichológia alapjai*, Szerk. BERNÁTH LÁSZLÓ, RÉVÉSZ GYÖRGY, Budapest, Tertia kiadó, 1998, 310.
- PUKÁNSZKY BÉLA, *Erdélyi szászok és magyarok*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor kiadó, 2003 (Historia Incognita történettudomány 7.), 190.
- REZI ELEK DR., *Szervét Mihály és az erdélyi unitarizmus*, Kolozsvár, Keresztény Magvető, 109.évf. 2003/3-4. Internet: http://kermagy.unitarius.com/regi/magvetok/2003/2003_34/2003_34_rezi4.htm Letöltés ideje: 2011. 10. 27.
- R. VÁRKONYI ÁGNES, *Három évszázad Magyarország történetében, I. kötet*, Budapest, Korona, 1999, 248.
- SIMÉN DOMOKOS, *János Zsigmond valláspolitikája*, Keresztény Magvető, 1993/1. Klny
- SZABÓ PÉTER, *Az Erdélyi Fejedelemség*, Budapest, Kulturtrade Kiadó, 1997 (Tudomány – egyetem), 163.
- SZABÓ PÉTER, *Kultikus összefonódás, politikai emlékezet Bocskai István János Zsigmondhoz való viszonyában*, = Uő.: *Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, Budapest, ELTE-L1Harmattan kiadó, 2008 (TDI Könyvek 7.) 138-146.
- SZEKFÜ GYULA, *A magyar állam életrajza*, Reprint, Budapest, Maecenas kiadó, 1988, 263.
- SZENTMÁRTONI KÁLMÁN, *Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya új megvilágításban*, Pallas, Cluj, 1937 (Keresztény Magvető füzetek 23.), 20.
- SZENTMÁRTONI KÁLMÁN, *János Zsigmond erdélyi fejedelem*, Kolozsvár, Pallas, 1940 (Keresztény Magvető füzetek 34.), 11.
- SZENTMÁRTONI KÁLMÁN, *János Zsigmond erdélyi fejedelem élete és jellemrajza*, Székelykeresztúr, k.n., 1934.
- SZILÁGYI SÁNDOR, *Erdélyország története*, Pest, k.n., 1866.
- *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. CSAPLÁROS ISTVÁN, HOPP LAJOS, REYCHMAN JAN, SZIKLAY LÁSZLÓ, Budapest, Akadémiai, 1969, 659.
- TÓTH ISTVÁN, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája*, Budapest, Accordia kiadó, 2001 (Hagyományörző könyvek 1.), 537.
- *Történeti és politikai pszichológia*, Szerk. HUNYADY GYÖRGY, Budapest, Osiris kiadó, 1998 (Osiris tankönyvek), 784.

- VARJAS BÉLA, *Tinódi politikai pártállása = Irodalom és ideológia a 16-17. században*, szerk. VARJAS BÉLA, Budapest, Akadémiai, 1987 (Memoria saeculorum hungariae 5.), 91-113.
- VÁRADY ERZSÉBET, *Adatok Erdély művelődéséhez János Zsigmond korában: Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján*, Budapest, Bruckner Gyula kő- és könyvnyomdája, 1910 (Művelődéstörténeti értekezések 41.), 111.
- V. ECSEDY JUDIT, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473 – 1800*, Budapest, Balassi kiadó, 1999, 372.
- V. MOLNÁR LÁSZLÓ, *Kulturális kontaktológia és történelemtanítás*, Internet: http://mek.niif.hu/05400/05411/pdf/VMolnar_Kontaktologia.pdf Letöltés ideje: 2012. 02. 27.
- ZOVÁNYI JENŐ, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* Budapest,, Akadémiai kiadó, 1977 (Humanizmus és Reformáció 6.), 416.